

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİ MORFEMLƏRİNİN DİAXRONİK – DİALEKTOLOJİ ASPEKTDƏ TƏDQIQI

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Qüdsiyyə Gülhüseyn qızı Qəmbərova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Ziyad oğlu Qasımov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Ədalət Məhəmmədəli oğlu Abbasov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Aynur Famil qızı Paşayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.Məlumdur ki,dünya dillərində morfem termininin lüğəvi mənası sözün ən kiçik mənalı hissəsi anlamında qəbul olunur. Dilçilikdə bu terminlə yanaşı, “morf” istilahi da işlənmişdir. Söz-formanın ən kiçik hissəsi olan morflar, sadə dillə desək, birhecalı sözlər hesab olunur. Bu səbəbdən də morflar kök və şəkilçi morflar mənasında başa düşülür. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi bu tipli morflarla zəngindir. Dilimizin lüğət tərkibində birhecalı kök-formalar, yəni söz-morfemlər üstünlük təşkil edir. Hətta bəzi nitq hissələrinin leksik fondunun əksər çoxluğunun morf-birhecalı sözlərdən ibarət olduğu müşahidə olunur. Məsələn, birhecalı feillər buna misal ola bilər: *gəl, get, al, ol, öl, at, bax* və s.

Eyni fikri isimlərin bəzi tematik qruplarına da aid etmək olar. Məsələn, bədən üzvlərinin çoxu birhecalı sözlərdir: *əl, üz, baş, qaş, göz, saç, tük, diş* və s. Eləcə də coğrafi nomenlərin, relyef leksikasının da tərkibində morflar çoxdur: *çay, dağ, çöl, yer, göy* və s. Azərbaycan dilinin say sisteminin də birhecalı morflardan ibarət olması labüddür: *bir, üç, dörd, beş, on, yüz, min* və s.

Azərbaycan dilinin tipoloji cəhətdən iltisafı, yaxud aqqlütinativ dil kimi əsas səciyyəsi onun şəkilçi morflar əsasında formalaşmasını və inkişafını təmin edir. Bu cəhət Azərbaycan dilindəki şəkilçi-morfların rəngarəngliyi və zənginliyində öz ifadəsini tapır. Belə ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafında söz yaradıcılığı prosesindəki əsas faktor kimi morfoloji yol qəbul olunur. Təsadüfi deyildir ki, hətta dilimizdə alınma sözlərin şəkilçi-morf kimi istifadəsi dilin lüğət ehtiyatını artıran vasitə kimi əhəmiyyətli sayılır: *saatsaz, çayxor, dilşünas, aerodrom, paravoz, vətənpərvər* və s. Dilçilikdə derivation morfemlər adı altında qəbul olunmuş bu üsulun əhəmiyyəti çox böyükdür.

Azərbaycan dilçiliyində morfem termini dar və geniş mənada işlənir. Morfem termininin dar mənası sözün kökü və bütün şəkilçi formalarını əhatə edir. Buraya ön, iç və son şəkilçilər aid edilir. Geniş mənada qəbul olunan morfem anlayışında isə dilin ən kiçik mənalı vahidi morfem hesab olunur. Bura sözün hissələrindən ibarət

olan seqment morfemlər və fonetik hadisələrlə bağlı sözlərin fərqləndirilməsinə xidmət edən superseqmentlər aid edilir.

Azərbaycan dilində morf mənəli hissə olduğundan, fono, yeni səslənmədən kənar təsəvvür edilmir. Bu cəhətdən morfemlərin fonetik quruluşu, onları təşkil edən fonemlərin sistemli ardıcılığını da öyrənmək vacib məsələdir. Beləliklə, dilçilikdə yeni istiqamət – morfonologiya meydana çıxmış olur.

Dünya dilləri ilə müqayisədə morfemlərin bir vahid kimi tədqiqi Azərbaycan dilinin də daxil olduğu türk dillərində daha qədim tarixə aiddir. Dil vahidlərinin morfem-kök kimi qəbul olunaraq lüğəvi vahid hesab olunması Mahmud Kaşğarının adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilinin morfem səviyyəsində tədqiqi məsələlərinə Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair yazılmış sərf və nəhv kitabları ilə başlanılmışdır.

XX əsrin 80-ci illərindən Azərbaycan dilçiliyində morfonologiya morfem və fonem sözlərinin birləşməsindən yaranan yeni tədqiqat üsulu və metodu kimi meydana çıxmışdır. Hal-hazırda dilçilikdə müstəqil sahə kimi morfonologiya morfoloji vahidlərin meydana gəlməsində müxtəlif fonemlərin işlənmə prinsiplərini öyrənir. Bu sahədə ilk sistemli monoqrafiya F.Cəlilovun “Azərbaycan dilinin morfonologiyası” əsəridir. Araşdırmanın nəticəsinə görə, morfonoloji ölçü və qaydaların öyrənilməsi diaxronik fonologiya, dialektologiya və etimologiya sahələrində aparılan axtarışlarda açar kimi istifadə olunan qanunauyğunluqları ortaya çıxarır. Orfoepiya və orfoqrafiyadan tutmuş, leksika və söz yaradıcılığına qədər müxtəlif dilçilik bölmələrində morfonoloji “analiz”dən istifadə olunur.

Azərbaycan dilçiliyi üzrə aparılan araşdırmalarda kök-morfem terminlərinin “birhecalı və ikihecalı köklər” şəklində işlənməsi də diqqəti cəlb edir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində indiyədək dilin morfem səviyyəsində araşdırılması ayrıca mövzu kimi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Doğrudur, bir çox əsərlərdə bu mövzuya dair tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə ilk tədqiqat Mirzə Kazımbəyə məxsusdur. Müəllif məşhur əsərində dilimizin qrammatik quruluşunu sistemli şəkildə araşdırmağı qarşıya

məqsəd kimi qoymuş və öz dövrü üçün qənaətbəxş elmi nəticələr əldə etmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatikasının tədqiqi sahəsində C.Əfəndiyev, M.Şirəliyev, Q.Bağirov, C.Cəfərov, A.Aslanov, H.Mirzəzadə, Z.Əlizadə, Ə.Xəlilov, Ə.Abdullayev, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, T.Hacıyev, Ə.Tanrıverdi, Q.Kazımov, B.Xəlilov, M.Məmmədli, R.Mədətova, B.Məhərrəmli, Ə.Şükürov, Z.Təhməzov və başqa dilçilərin ciddi elmi araşdırmaları vardır.

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasında Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, Ə.Şükürlü, Ə.Tanrıverdi, Q.Kazımov, B.Məhərrəmli və b. tərəfindən tarixi-müqayisəli aspektdə bəzi tədqiqat işləri aparılmışdır. Bununla belə, Azərbaycan dili morfemlərinin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi indiyədək ayrıca, kompleks şəkildə monoqrafik araşdırılmamış, onların özünəməxsus özəllikləri elmi-nəzəri-müqayisəli araşdırmalardan kənar qalmışdır. Bütün bu faktlar Azərbaycan dilində adlar, feil, köməkçi və xüsusi nitq hissələrini əhatə edən morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə araşdırılması, onların mənşəyini və etimologiyasını təsdiq edən mövcud dialekt və şivə variantlarının tapılması baxımından tədqiqatın aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektı Azərbaycan dilində adlar, feillər, köməkçi və xüsusi nitq hissələrinə aid kök və şəkilçi morfemlərdir. Azərbaycan dilində işlənən adlar, feillər, köməkçi və xüsusi nitq hissələrinə məxsus morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi araşdırmanın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilində işlənən adlar, feillər, köməkçi və xüsusi nitq hissələrinə aid morfemləri diaxronik-dialektoloji aspektdən tədqiq etməkdən ibarətdir. Bunun üçün dissertasiya işində aşağıda göstərilən vəzifələri həyata keçirmək qarşıya məqsəd qoyulur:

–Azərbaycan dilçilik elmində morfemlərin öyrənilməsi tarixinə nəzər salmaq, onların işlənmə dərəcəsini nəzərdən keçirmək, aktuallığını əsaslandırmaq, diaxronik-dialektoloji aspektdə linqvistik araşdırma aparmaq;

–Azərbaycan dilində müəyyən edilmiş ad mənəli morfemləri (isim, sifət, say, əvəzlik, zərf morfemləri) diaxronik-dialektoloji

tədqiqata cəlb etmək;

– Azərbaycan dilində feil morfemləri struktur-semantik baxımdan morfonoloji üsulla diaxronik-dialektoloji cəhətdən tədqiq etmək;

– Azərbaycan dilində feilin şəkil kateqoriyasını (xəbər, əmr, arzu və s.) morfem səviyyəsində diaxronik-dialektoloji aspektdən araşdırmaq;

– Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarının morfonoloji üsulla diaxronik-dialektoloji tədqiqini aparmaq;

– Azərbaycan dilindəki köməkçi nitq hissələrindən bəzi qoşmaların morfem səviyyəsində, diaxronik-dialektoloji aspektdə linqvistik tədqiqini həyata keçirmək;

– Azərbaycan dilindəki bəzi bağlayıcıcılara morfem səviyyəsində yanaşaraq onların diaxronik-dialektoloji aspektdə linqvistik tədqiqinə nail olmaq;

– Azərbaycan dilindəki bəzi ədat morfemləri diaxronik-dialektoloji cəhətdən tədqiq etməklə onların qədim variantlarını və müasir şivə faktlarını aşkar etmək, mənşəyini müəyyənləşdirməklə linqvistik mahiyyətini ortaya çıxarmaq;

– Azərbaycan dilində işlənən bəzi nida morfemləri linqvistik tədqiqata cəlb etməklə, onları məzmunca qruplaşdıraraq diaxronik-dialektoloji baxımdan araşdırmaq;

– Azərbaycan dilində işlənən bəzi yamsılamaları səs, görünüş və hərəkət məzmununa görə qruplaşdıraraq onların morfem kimi linqvistik cəhətdən diaxronik-dialektoloji aspektini tədqiq etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində, əsasən, təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Amma bununla yanaşı, araşdırma prosesində morfonoloji üsulla da müraciət olunmuşdur. Yeri gəldikcə və vacib məqamlarda struktur təhlil üsuluna, tipoloji müqayisələrə, həmçinin statistik üsullara da müraciət olunmuşdur. Tədqiqat işində bütün metodların ayrı-ayrılıqda deyil, inteqrasiya şəklində tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Azərbaycan dilində əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələrini əhatə edən kök morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi

ilə onların elmi-etimologiyası aydınlaşır, tarixi inkişafı izlənilir, tipoloji bənzərlikləri tapılır, digər linqvistik məsələləri çözlür.

–Azərbaycan dilində isim morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi onların milli mənşəyini, etimologiyasını, dildə semantik dəyişmələrini, derivatoloji aspektlərini aşkara çıxarır.

–Azərbaycan dilində sifət məzmunlu bəzi morfemlərin diaxronik-dialektoloji cəhətdən araşdırılması sifət morfemlərin elmi-etimoloji çözümlərini, mənşəyini, semantik mövqeyini, onomastik mahiyyətini və s. linqvistik aspektlərini ortaya qoyur.

–Azərbaycan dilində onluq say sisteminin hər bir ədəd-morfeminin linqvistik səviyyədə diaxronik-dialektoloji aspektdən tədqiqi bəhs olunan morfemlərin etimologiyasını, milli mənşəyini, bəzi sakral çalarlarını və s. məsələləri aşkar edir;

–Azərbaycan dilində say morfemlərlə yanaşı işlənən bəzi dəyər, ölçü və metrik morfemlərin diaxronik-dialektoloji cəhətdən araşdırılması ilə onların Azərbaycanda bütün ictimai quruluşları əhatə edərək, xalqın milli etnik dəyərlərini özündə əks etdirdiyini ortaya çıxarır;

–Azərbaycan dilində kök morfemləri əhatə edən iş, hal-vəziyyət və hərəkət mənalı feil morfemlərin tarixən V, VC, CV, CVC və s. fonosemantik inkişafını izləmək və diaxronik-dialektoloji aspektlərini tədqiq etmək onların birmənalı şəkildə türkmənşəli olmasını əsaslandırır;

–Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərə aid bəzi kök-morfemlərin elmi-etimoloji izahı verilir, semantik-morfoloji inkişafı izlənilir, diaxronik-dialektoloji aspektləri açıqlanır.

–Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələrindən nida morfemlərin imperativ və vokativ nidalar adı altında diaxronik-dialektoloji tədqiqatı aparılır, onların elmi etimologiyası açılır, etnolinqvistik mahiyyəti aşkara çıxarılır.

–Azərbaycan dilindəki yamsılamlar səs, hərəkət və görünüşü ifadə etmə cəhətinə görə qruplaşdırılaraq morfem səviyyəsində linqvistik cəhətdən analiz edilir, diaxronik-dialektoloji tərəfləri ortaya qoyulur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələrini əhatə edən kök morfemlər morfonoloji üsulla diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqata cəlb olunur.

Azərbaycan dilində isim morfemlər ilk dəfə morfonoloji üsulla diaxronik-dialektoloji aspektdə araşdırılır, onların mənşəyini və etimologiyasını təsdiq edən mövcud dialekt və şivə variantları aşkar edilir. Bəzi sifət məzmunlu morfemlərə ilk dəfə morfonoloji aspektdən yanaşılır, onların elmi etimologiyası açılır, mənşəyi müəyyən olunur, morfem səviyyəsində semantik inkişafı öyrənilir, derivatoloji imkanları izlənilir, frazeoloji və onomoloji sistemdəki mənzərəsi şərh olunur. Azərbaycan dilində onluq say sistemini əhatə edən saylara ilk dəfə morfem səviyyəsində yanaşılaraq elmi etimologiyası açılır, mənşəyi aşkara çıxarılır, diaxronik-dialektoloji aspektləri müəyyən olunur. Eləcə də ilk dəfə olaraq numerativ sözləri əhatə edən bəzi metrik vahidlər, numizmatizmlər və ədədi sözmorfemlər diaxronik-dialektoloji araşdırmaya cəlb olunur. İlk dəfə olaraq feil morfemlərin quruluşuna, həmçinin şəkil kateqoriyalarına morfem səviyyəsində yanaşılaraq diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqatı aparılır. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən forması kimi məsdər morfemin əlamətinə ilk dəfə olaraq diaxron-dialektoloji aspektdən yanaşılaraq onun qədim türkcədə və müasir şivələrdə işlənən *Ma!* əmr nidası ilə bağlılığı sübut olunur. Köməkçi nitq hissələrini əhatə edən qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərə ilk dəfə morfem səviyyəsində yanaşılır, onların diaxronik-dialektoloji aspektləri əsasında milli mənşəyi aşkar olunur, morfonoloji inkişafı izlənilir. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələrini əhatə edən nida və yamsılamlar ilk dəfə morfem səviyyəsində linqvistik tədqiqata cəlb olunur, morfonoloji üsul əsasında etimologiyası çözülmür, tipoloji bənzərlikləri tapılır, semantik inkişafı öyrənilir, derivatoloji mahiyyəti müəyyən olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın müddəaları və nəticələri bütövlükdə müasir ədəbi dil, morfonologiya, dialektologiya, tarixi qrammatika, etimologiya və s. sahələrdə aparılan tədqiqatlar üçün əhəmiyyətli nəzəri mənbə sayılır.

Dissertasiya işi ali məktəblərin filologiya ixtisası üzrə təhsil

alan tələbələri üçün yeni üslubda yazılmış tarixi morfologiya, tarixi dialektologiya və morfonologiya fənlərinə aid dərslik və ya dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, tədqiqatdan Azərbaycan dilinin etnoqrafik, etimoloji, izahlı və dialektoloji lüğətlərinin tərtibində bəhrələnmək mümkündür. Dissertasiya dilimizin tipoloji, etimoloji, fonomorfoloji, etnolinqvistik aspektdə tarixi və müqayisəli araşdırılmasında gənc tədqiqatçılara düzgün istiqamət verə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas məzmununu əhatə edən məqalələr respublika və xarici ölkələrin müxtəlif elmi jurnal və məcmuələrində çap olunmuş, həmçinin beynəlxalq qurultay, simpozium və konfranslarda məruzə olunaraq toplularda dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işinin strukturuna aiddir: Giriş hissəsi 7 səhifə, I fəsil 75 səhifə, II Fəsil 75 səhifə, III Fəsil 44 səhifə və IV Fəsil 35 səhifə, nəticə 6 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 12 səhifədən ibarətdir. Ümumi olaraq 267 səhifə və 453 336 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində araşdırılan mövzunun elmi aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar açıqlanır, işin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, obyekt və predmeti, tədqiqat metodu, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiyanın strukturu, ümumi işarə həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslində **“Ad morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi”** adlanır və beş yarım fəsildən ibarətdir. **“İsim morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi”** adlı I fəslin ilk

yarımfəslində isim morfemlərin tədqiqi sahəsində gedən araşdırmalardan bəhs olunur.

Azərbaycan dilinin isim morfemləri dilimizin ən qədim şifahi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, ondan da qədim folklor nümunələrimiz olan atalar sözləri və məsəllər, frazeoloji vahidlər, bayatılar, nağıl və dastanlarda qorunub saxlanılmışdır. Bunlar yazıyaqədərki dövrə aid məsələlərdir.

Yazılı ədəbi dilimizin bütün milli mənbələri – yazılı abidələr, həmçinin klassik yazılı ədəbiyyat, eləcə də elmi yazılı mənbələr isim morfemlərin ən etibarlı saxlanıcı rolunu oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, onlar müxtəlif sahələri əhatə edərək öz zənginliyi baxımından olduqca maraqlıdır. Bu sahədə tematik mənə cəhətdən müxtəlif sözlər özünəməxsusluğu ilə seçilir.

İsim morfemlər sırasında ümumxalq səciyyəli söz-morfemlər öz semantikasına, əmələ gəlmə yoluna, quruluşuna və xarakterinə görə çox rəngarəngdir:

Çiçək/çiçəx' – M.Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” lüğətində “çəçək” şəklində verilmiş ləksəm müasir Azərbaycan dilindəki “gül” kök morfeminin sinonimidir¹. Qeyd etmək lazımdır ki, “Divan”da “çəçək” əsası üzərinə *-lik* və *-lən* morfemlərini əlavə etməklə yaranan “çəçəklik” və “çəçəklən” sözləri də daxil edilmişdir: – *Türlük çəçək yarıldı, barçın yadhım sərildi (Əlvən çiçəklər açdı, ipək xalı sərildi)*²; *-Yığac çəçəkləndi (Ağac çiçəkləndi)*³.

Morfonoloji quruluşu etibarilə CVCVC kimi səs növbələşməsi ləksemin türkmənşəli olmasını əsaslandırır. Burada maraqlı doğuran əsas məsələ sözün CVC+VC, yaxud CV+CVC, yaxud da CV+CV+C morfemlərdən təşkil olunmasıdır. Hər şeydən əvvəl, sözün qədim türkcədən fərqli fonetik ayrılığı barədə onu demək olar ki, bu ləksemdə sait səslərin ciddi fonematik əhəmiyyəti yoxdur. Çünki ərəb qrafikası ilə yazılan türk mənşəli sözlərdə sait səslərin oxunuşu ixtiyaridir. Düşünürük ki, ahəng qanununu əsas götürən yazar və

---

¹ Kaşğari, M. “Divanü lügət-it türk”/ M.Kaşğari. [Dörd cildə]. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. – Bakı: Ozan, –2006. – IV c., – s.134

² Kaşğari, M. “Divanü lügət-it türk”/ M.Kaşğari. [Dörd cildə]. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. – Bakı: Ozan, –2006. – I c., – s.179

³ Yenə orada, II c., – s.263

oxucu eynicinsli səslərin ahənginə əsaslanmışdır: *çəçək=çiçək*. Beləliklə, eyni anlamın cüzi fərqli tələffüzü meydana çıxmışdır. “Çiçək” ləkseminin morfonoloji incələnməsi sözün elmi-etimoloji izahına da yardım edir. “Çi” kök morfem olaraq *cı/çə/ce* və s. ilə variant olduğundan sözü “*çiçə/çiçə/çəçə* və s. kimi düşünmək olar. Fikrimizcə, “çiçək” ləkseminin kök morfemi “*çiçəyi çırtmaq*” frazemində dəqiq ifadə olunmuşdur: *çi=çı*. Beləliklə, “*çıxmaq*” (bitmək) feilində, həmçinin sonradan dəyişmiş “*çırtmaq*” (cücərmək) (Şəhur)⁴, “yarıb çıxmaq mənasında”, “çiləmək” şəklində Şamaxı şivəsində, hətta, “tumurcuqlamaq” sözündə də eyni mənə qalmışdır⁵.

Xalq danışığı dilində və şivələrdə də bu omomorfemin, sadəcə, incə sinonimik çaları ifadə olunur. “*Çiçə*” *təzə, tər, qəşəng, gözəl, hətta dayıarvadı, əmiarvadı* və s. mənələrdə çıxış edir: – *Neynək, sən çiçə ol, mən xıxə* (Yardımlı); – *Qıza çiçə paltar tikdilər (Kəlbəcər)*⁶.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, *çi/çı* morfemi tarixən omomorfem olmuşdur. Dilimizin tarixində “*çi*” morfeminin semantik çalarlarından biri də onun “*su*” anlamı bildirməsi olmuşdur. Şivələrin lüğət fondu da bu fikri təsdiq edir: *çırçır (şələlə) (Qazax), çırno:ux (çirnaç) Çənbarək, Hamamlı, çiləsər (işlədilmiş suyun evdən çölə axıdılması üçün düzəldilmiş kiçik arx, şırım (Gədəbəy), çilix (atın sinəsinə qoyulan tərlik) (Daşkəsən)* və s.⁷

Qeyd etmək yerinə düşər ki, ədəbi dildə işlənən *şırnaq* (su sızması), *şırım* (su yolu) və s. sözlərdə qədim dialekt fərqi kimi *ç/ş* paralelliyi öz izini göstərir. Eyni hal *ç/c* paralelliyində də müşahidə olunur: *cirat* (böyük arxdan ayrılan qol) (Şəki), *cimcimə* (narın yağış) (Oğuz), *cız 1* kiçik arx (Qazax); 2) *şırım* (Kürdəmir, Qax) və s.⁸

Azərbaycan ədəbi dilində *çiçək* ləksem kimi həm də tibbi termin olan *çiçək* sözü ilə omonimlik təşkil edir. M.Kaşğari öz lüğətində bu termini çigilcə *çəkək* şəklində “çiçək xəstəliyi”

⁴Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti/ – Bakı: Şərq-Qərb, 2007.– s.100

⁵Yenə orada, – s.101

⁶Yenə orada, – s.101

⁷Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti/ – Bakı: Şərq-Qərb, 2007.– s.101-102

⁸Yenə orada– s.78-79

mənasında qeydə almışdır⁹. Görünüşünəgərə adlandırılmış bu infeksiyon dəri xəstəliyinə Təbriz dialektində¹⁰ hətta “gül xəstəliyi” də deyilir. Xəstəlik nəticəsində insanın dəri örtüyü qırmızı səpkilərlə örtülür. Təbabətdə çiçəyin iki növü vardır: “təbii çiçək” və “su çiçəyi”. *Çiçək* ləksem olaraq *çi-çək* hecalarından ibarət olsa da, sözün morfonoloji incələnməsi zamanı *çi* kök morfeminin dildə sözyaratma imkanının çox məhsuldar olması aşkar olur. Düşünürük ki, bu sözdə istər *gül*, istərsə də *xəstəlik* mənasında, -*çi* morfeminin “çıxmaq, bitmək” məzmunu vardır. Çünki canlı danışmada – *Gözəlağa çox gözəl idi, vurdu çiçək çıxartdı* məsəlindəki *çiçək çıxartmaq* (*dəridə xəstəliyin əlamətinin görünməsi*), eləcə də *çiçək kəsdirmək* (*xəstəliyə qarşı peyvənd aparılması*) birləşmələrinin tərkibindəki mənadan uzaq deyildir. M.Kaşğarının da qeyd etdiyi kimi, iki dildə danışan çigillərdə, görünür ki, hətta türk tayfa dillərinin ç/k paralelliyi mövcud olmuşdur. Eyni əvəzlənmə və ya paralellik Azərbaycan dilinin “*Naxçıvan rayonunun Nehrəm və Ordubad rayonunun Əylis kəndində müşahidə edilmişdir: kay/çay, komax/çomax, kaynik/çaynik və s.*”¹¹. Bəhs olunan paralellik hadisəsi mənbədə yalnız söz əvvəlində qeydə alınmışdır. Lakin “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”nda bir sözdə söz ortasında (*keki/keçi*) ç-k səs keçidinə də rast gəlirik¹².

Qurd/qurt. M.Kaşğari “Divanı”ndak’urt kimi verilmiş bu sözün mənşəyi Oğuzca göstərilmişdir: – *Oğuzlar böriyə, yəni canavara k’urt deyirlər*¹³. Azərbaycan dilində sözün “canavar” sinonimi daha işləkdir. Quruluşca *cana+varan* kimi mənə verən bu ləkəmdə də qədim “varmaq” feilinin qalması müşahidə olunur. Lakin bununla belə *qurd/qurt* qədim bir söz kimi bəzi etnoqrafik

⁹Kaşğari, M. “Divanı lüğət-it türk” / M.Kaşğari. [Dörd cildde]. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. – Bakı: Ozan, –2006. – I c., – s.388

¹⁰Məmmədli, M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti / M.Məmmədli. – Bakı: –2007. – s.163

¹¹Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, 2008. – s.80

¹²Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlasının proqramı / – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s.2

¹³Kaşğari, M. “Divanı-lüğət-it türk” / M.Kaşğari. [Dörd cildde]. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. – Bakı: Ozan, –2006. I c., – s.352

leksik vahidlərin, frazeoloji birləşmələrin və onomastik vahidlərin tərkibində qalmışdır. Məsələn, *qurdağzı* xəstəliyi görünüşcə canavarın ağzına bənzədiyi üçün belə adlanmışdır. Xəstəlik anadangəlmə olub damaq problemi hesab olunur və cərrahi üsulla bərpa olunur. İki müstəqil leksemdən yaranmış bu sözün birincisi birhecalı qədim *qurd* türk mənşəlisözlərdə az rast gəlinən CVCC quruluşuna malikdir. Xalqın inamı və həyatı ilə bağlı olan bütün hallarda *qurd* kimi işlənən bu söz – “*boz qurd*”, “*qurdağzı bağlamaq*”, “*qurdəli yazdırmaq*”, “*qurdayağı sürtmək*” kimi birləşmələrdə, habelə *qurd dağda balalayıb, qurdu ulayıb, qurd quzu ilə otlayır* kimi frazeoloji birləşmələrdə də digər sinonimlərindən daha çox işlək olanıdır.

Qurd Azərbaycan ərazisində həm də qədim etnonimdir və bu etnonimi təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Təsədüfi deyildir ki, bu gün Azərbaycan toponimiyasında *qurd* sözünün *kürd* şəklində işlənməsi sözün qədim mənasını bilməməkdən irəli gəlmişdir. Kürdəxanı kəndi, Kürdəmir rayonu, Baxçakürd qəsəbəsi, Səfikürd kəndi, Kürdəmaşı kəndi və s. toponimlərdə söhbət Azərbaycan ərazisindəki qədim *qurdlar* tayfasından gedir. Bu gün də Naxçıvan şəhərindəki bir məhəllənin adında qorunub qalmış bu sözün digər variantı ilə əlaqəsi yoxdur. Müasir ədəbi dildəki *qurd* sözündə də *inkişafa doğru getmək, inkışafda olmaq* semantik çaları qalmışdır. Bioloji mənada *qurd* bəzi həşəratların inkışafında bir mərhələ hesab olunur. *Barama qurdu, arının qurdu* və s. həm də *sürfə* kimi anlaşılır. Ehtimal etmək mümkündür ki, müasir rus dilindəki *qorod/qrad, oqorod* kimi sözlərdə də qədim türk dilindəki “inkışaf, tərəqqi” semantikasi qorunub saxlanmışdır. Əks təqdirdə, Bakı şəhərində məşhur “Qurd qapısı” adı şəhər darvazalarından birinə verilməzdi.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonim kimi qəbul edilən “çiçək” və “qurd” morfemlərinin diaxronik-dialektoloji araşdırılmasından yəqin olur ki, həmin leksemlər qədim türkcədə türk tayfa dillərində mövcud olmuşdur. Bununla bərabər, arxaikləşmədən Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdə müxtəlif terminlərdə, frazeoloji vahidlərdə və onomastik sistemdə özünü qoruyub saxlaya bilmişdir.

I fəslin “*Sifət morfevlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi*” adlanan ikinci paragrafında Azərbaycan dilinin leksik sistemində sifət morfem səviyyəsində diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiq olunmuşdur.

Əşya qarşısında gələrək semantik cəhətdən onu təyin edən sifətlər əlamətin rəng, dad və s. keyfiyyətinin müxtəlif dərəcələrini bildirən sözlər kimi digər nitq hissələrindən fərqlənir. Sifətlər quruluş etibarilə digər nitq hissələri kimi sadə birhecalı VC, CVC, ikihecalı VCV, CVCV, CVCVC və s. morfonoloji quruluşa malik olurlar.

Sifətlər isimlər kimi leksik-lüğəvi cəhətdən zəngin deyildir. Bəlkə də bu səbəbdən bəzi isimlər atributivləşməyə məruz qalır və əksinə. Məsələn, *al* morfemi dildə rəng mənası ilə bərabər, həm də *hiylə*, *yalan* mənasında isim, *almaq* feilinin kök-morfemi kimi feil və *Al!* nidasını bildirir. Dilimizdə bu kimi omomorfemlər çoxdur. Onların nitq hissəsinə görə fərqləndirilməsi cümlədəki mənadan asılıdır. Azərbaycan dilində düzəltmə sifətlərin əmələ gəlməsi üçün konkret leksik şəkilçi morfevlər mövcud olduğundan onları təyin etmək çətin deyildir. -lı⁴, -sız⁴, -qan, -kən və s. affikslər, həmçinin dərəcə yaradan infikslər (m, r, s, p) bu məsələdə əsas rol oynayır. Z.Əliyeva “Türk dillərində sifət” kitabında yazır: “*Beləliklə, demək olar ki, türk dillərində sadə sifətlərin morfevləri qədim və real dil vahidləridir. Bu sadə sifət kökləri türk dillərinin aqqlütinativ təkamül prosesləri nəticəsində yaranan fonomorfosemantik dəyişkənliklərə baxmayaraq öz əsas məna nüvəsini saxlayır. Bu təkamül zamanı söz kökü ətalət vəziyyətində də qala bilər və yaxud əlavə affikslər qəbul edib dəyişər*”¹⁴.

Azərbaycan dilində sifətlər məna cəhətdən müxtəlif olsa da, onları əlamət və keyfiyyət anlayışları birləşdirir. Əlamət konkret isimlərə aid olan ilk təəssüratdır. Əlamət dedikdə əşyanın rəngi, xarici və ya cismani xüsusiyyəti, həcm və ölçüsü nəzərdə tutulur. Əşyanın rəngi ilk baxışda diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdən rəng bildirən sifət morfevləri ən qədim sözlər hesab etmək olar. Azərbaycan dilində rəng bildirən sifət morfevlər VC, CVC, CVCV,

---

¹⁴Əliyeva, Z. Türk dillərində sifət/ Z.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011, – s. 263

CVCVC səs quruluşuna malikdir.

Ağ. M.Kaşğarının “Divanı”nda *ak-bəyaz*, ağ mənasında oğuzca söz kimi verilmişdir: - *Digər türklər alcası olan ata “ak at” deyirlər*. Orada eyni kök morfemdən düzəlmiş “ak sakal ər” birləşməsi də qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, “Divan”da *ak* omomorfem kimi Ak Say toponiminin və Ak Tərək adlı bir körpünün adında təqdim edilmişdir¹⁵.

Azərbaycan ədəbi dilində də ağmorfemi rəng bildirməklə bəzi terminlər, somatizmlər və müxtəlif onomastik vahidlərin tərkibində qalmışdır: *Ağ ciyər* – artıq ümumişlək söz kimi qəbul olunan *ağ ciyər* qədim türkcədə, orta əsr yazılı mənbələrində *öfkə* adlanmışdır. Hal-hazırda dialekt və şivələrdə işlənən *öfkə/öpgə/öpka/ökbə* və s.¹⁶ variantlarda istər insanın, istərsə heyvanın ağ ciyəri mənasını verir. Xalq frazeologiyasında bu söz bir vurğu ilə deyilərək, *ağciyər* şəklində *qorxaq* mənasını daşıyır. Qorxaqlığın ağ ciyərlə hansı səviyyədə əlaqəli olması, əlbəttə, təbabətin tədqiqat obyektinə olsa da, dilçilik üçün də gərəqli məsələdir. Yaxud *ağ qan* – təbabətdəki leykosit (plazma) termininin xalq dilində ifadəsidir. Hətta leykoz xəstəliyinə xalq arasında *ağ qan* xəstəliyi deyilir. Xalq arasında bu xəstəliyin gedişinin belə bir fraza ilə ifadə olunması da maraqlıdır: *Ağ qan qırmızı qanı yeyir*. Ağ xalq təbabətinin ümumişlək leksikasında artıq simvollaşaraq bir neçə xəstəliyin adını bildirməyə xidmət edir. Ağ – göz xəstəliyidir. Xalq arasında *gözünə ağ gəlmək*, *gözünə ağ düşmək*, *gözünə ağ dammaq* kimi ifadələrdə rəng semantikasi qorunmuşdur: Təsadüfi deyildir ki, A.Ələsgər: *Bir şagird ki, ustadına kəm baxa, Onun gözlərinə ağ damar-damar* – deyərəkən göz qarasının ağarmasını xəstəlik mənasında işlədərək, kor olmağı nəzərdə tutmuşdur. Bundan başqa, “ağ” morfemindən düzəlmiş *ağsulıq* xalq təbabətində, əsasən, körpə uşaqların ağzında əmələ gələn bir xəstəlikdir. Suluqlamanın nəticəsində ağzın selikli qişasında ərp əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Quba dialektində bu sözə *ağsul* kimi dodaqların qıraqlarına çıxan yara mənasında rast

¹⁵Kaşğari, M. “Divanü lüğət-it türk” / M.Kaşğari. [Dörd cildlə]. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. – Bakı: Ozan, –2006. I c., – s.147

¹⁶Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007.– s.14

gəlinir¹⁷.

“Ağ” kök morfemindən yaranan *ağcavəzə/ağcavaza*: *ağcavəzə olmaq* feili Daşkəsən şivəsində heyvanın ağızında əmələ gələn xəstəlik mənasında işlənir: – *İnəx' ağcavəzə olanda çulitirənnən ağzına atanda sağaley*. Qazax rayon şivəsində isə eyni söz-morfem solğun, rəngi qaçmış mənasında işlənir: – *Telli uşaxlıxdan elə ağcavaza şeydi*. Əslində isə, Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində “ağ” söz-morfemi *-ca+vaz* şəklində sifətin azaltma dərəcəsində təqdim olunur: – *Eynində ağcavaz çitdən don varyıdı*¹⁸. Qeyd etmək lazımdır ki, *-ca* morfeminin sifətin azaltma dərəcəsini düzəltməsinə dair xeyli nümunə gətirmək mümkündür. Hətta bu halda həmin sifətlər substantivləşərək xüsusi isimlərə çevrilir: *Ağca xanım, Qaraca qız* və s. *-vaz/-vəz /-vaza/-vəzə* morfemləri digər şivələrdə də azaltma mənalı sifətlərin yaranmasında iştirak edir: *balacavəz* (kökə) (Neftçala), *ağcözə* – zəif (heyvan haqqında) (Borçalı)¹⁹ və s.

Ümumiyyətlə, şivələrdə “ağ” morfeminin omonimliyinə dair nümunələr çoxdur: *ağgöz* – 1) *tənbəl* (heyvan haqqında) – *Bı öküz ağgözzi* (Şamaxı); 2) *xəsis*. – *Məhiş ağgöz adamdı* (Ağdam); 3) qeyri-məhsuldar, münbit olmayan. – *Bu yuxarı hissə ağgöz yerdı* (Salyan); *ağgüz* 1) yaxşılıq bilməyən; 2) xeyir verməyən; 3) pıxasiyyətli. – *Ağgüz adamnan heç dusduğ eləmə, onun heç işin bilmağ ulmiyədü* (Quba)²⁰.

Füzuli rayon şivələrində isə “ağ” morfemi ilə omonimlik təşkil edən “ağmax” feili iki mənada işlənir: - 1) *çıxmaq, qalxmaq* – *Qoyun dağa ağdı*; 2) *bir tərəfə əyilmək, qalxmaq* (yük haqqında); - *Qoymagınan yüx' ağmax olsun*²¹.

I fəslin üçüncü paragrafi “*Say və numerativ morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi*” adlanır. Bu bölmədə sayların mənşəyi barədəki fikir müxtəlifliyini birləşdirən ümumi cəhətlərdən biri kimi onların bəşəriyyətin yaratdığı primitiv saymaq və hesablama aparmaq məqsədindən əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olduğu qeyd

¹⁷ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.14

¹⁸ Yəne orada, s.14

¹⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – s.14

²⁰ Yəne orada, s.14

²¹ Yəne orada, s.15

olunur. İlk sayılar qədim insanın təsəvvüründə bir xətt (şaqlı) kimi düşünlənmişdir. Çox güman ki, bu, insanın əl barmaqlarını simvolizə etmişdir. Beləliklə, onluq saylarının şaqlı şəkildə yazılaraq cızılması bu fikri təsdiq edir.

Yeri gəlmişkən, “bir” sözünün etimoloji anlamında *bar(maq)la* bağlılığının olmasını görmək mümkündür. “Bir kimi” (onun kimi, ona oxşar) anlamına uyğun gəlir.

İki/eki(z) -əki(z) → o(kı) -ō(ki) və s. saylarının etimoloji yozumu haqqında F.Cəlilov yazır: “*Türk dilində bu sözün morfonoloji quruluşu “ekiz” sözü ilə bağlıdır. ...Türk dilində iki sözünün etimologiyası üçün “iyirmi” sözünün morfonoloji quruluşu da maraqlı fakt verir*”²².

Bu fikirlə razılaşmamaq mümkünsüzdür ki, *iki-igi-iyi* eyni sayın – *iki* sayının müxtəlif fonetik variantlarıdır. Hətta Azərbaycan dilinin şərq qrupu şivələrindəki *y-g* səs keçidi nəticəsində *igirmi* kimi səslənmə baş verir: – *No:rızda təzə il martın igirmisinnən igirmi:kisinə keçən gecə tə:fil olur (Neftçala)*(danışıqdan).

Azərbaycan dilçiliyində sayla bağlı maraqlı bir tədqiqatın müəllifi R.Xəlilov yazır: “*Güman edilir ki, ilkin saylar “bir” və “iki” olmuşdur. Bundan sonrakı saylar isə, sadəcə, “çox” adlandırılmışdır. İnsanlar tədricən beş qədər saymış, ilk beşi birləşdirərək, ona kimi hesablaya bilməmişlər*”²³.

Düşünürük ki, *üç* sayı da qədim türk mənşəli *üş* → (*üş(mək)* – *toplaşmaq* feilindən əmələ gəlmişdir. Üç “çöp”ün cəmi, yəni *üç* sayı, adətən, ikidən sonra artmaq, çoxalmaq mənasında “toplaşmaq”, “bir yerə gəlmək” mənası verir: – *Dərələrdə, dəpələrdə kafərə qırğın girdi, leşinə quzğun üşdi*”²⁴.

Dörd sayının semantikasında da *cəmləşmək, toplaşmaq* mənası verən *d(r)-tsamit* səsləri dayanır. Qədim türk mənşəli *dərmək/dərilmək (toplanmaq, birləşmək* və s.) feilinin kök samitlərinin, həmçinin, bu sayın da əsasında dayanması fikrimizi

²²Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s. 163-164

²³Xəlilov, R. Saylar / R.Xəlilov. –Bakı: Azərneşr, – 1970. – s. 4

²⁴“Kitabi-Dədə Qorqud” / Tərtib edənlər: F.Zeynalov və S.Əlizadə.– Bakı: Yazıçı, –1988. – s.50

təsdiq edir. Təsadüfi deyildir ki, müasir şivələrimizdə bu gün də işlənən *pambuq dərmək, üzüm dərmək* və s. birləşmələrdəki feillər qədim mənənin qorunub yaşadılmasını sübut edir.

Beşsözünün arxetipini də *bir(ş)* kimi düşünmək mümkündür, yəni *birlərdən ibarət* olan *beşlik (əl)* başa çatır. Görünür ki, fars dilindəki *pənc* → *bə(nc)* → *bəş* təsadüfi yaranmamışdır.

Türk dillərində say sisteminin *onluqla* bağlı olmasına aid söylənən fikirlərə ehtiramla yanaşaraq demək olar ki, bəşər mədəniyyətində fikir tarixi *beşlikdən* başlamışdır. Azərbaycan dilində *beş* sayı ilə bağlı sözlər və sabit birləşmələr bu fikirlərin real isbatıdır: *beşlik, beş günlük dünya, beş günlük iş rejimi; beş (əla) və s.* Təsadüfi deyildir ki, insanın ilk təsəvvüründə cəmlilik anlayışı *beşliyi* ifadə edən *əl* morfemi olmuşdur. Bu fikri sübut edən dil faktlarını müxtəlif dillərdə cəmlilik bildirən morfemlər də təsdiq edir. Məsələn, ərəb dilində *əlfaz (ləflər, ifadələr, sözlər), əltəf – lütflər* və s.²⁵

Düşünürük ki, *əl* morfeminin *əl* bədən üzvünün ifadə etdiyi cəmlilik mənası ilə semantik bağlılığı olmuşdur. Hətta bu hal morfemin variantlarında da (*ar/ər; az/əz*) özünü büruzə verərək, müasir ədəbi dildəki *-lar/lər* və *-z* kəmiyyət əlamətlərində təzahür etmişdir.

Əl morfemi həm də canlı danışıda *dəfə* mənasında çıxış edir: – *Bir əl nərd oynadıq; – Paltarı iki əl yuyarsan* və s. Göründüyü kimi, “*əl*” ilk say sisteminə bir periodun bitməsinə ifadə etmişdir.

Azərbaycan dilində həmin eyni mənəni *ən* ədatı və bəzi alınma sözlərdə işlənən *-an* cəmlilik suffiksinin mənşəyində də görmək olar: *ən ali, ən yaxşı* və s.

Azərbaycan dilində, xüsusilə, canlı danışq dilində işlənən və cəmlilik, çoxluq ifadə edən *-am, -əm* morfemlərində də deyilən əlamətin mühafizə olunduğunu görürük: *üçəm, dördəm, beşəm* və s. Çox maraqlıdır ki, burada da *-əm* morfemi *beş* sayından sonrakı saylarla işlənmir. Əsasən, əkiz doğulan körpələrin sayını bildirən bu sözlərdə cəmlilik bildirən *əm* morfemi uyğun gəlir. Azərbaycan dilində *-əm(-am)* morfeminin *-an, -ən* variantına da bəzi sözlərin tərkibində

---

²⁵Azərbaycan dilində işlənən ərəb-fars sözlərinin qısa lüğəti /–Bakı:ADU nəşriyyatı, –1960. –s. 62

çoxluq, cəmlik və yer anlamında daşlaşmış halda təsadüf edilir: *oğlan* (tək halda *oğul övladı* mənası verirdi), *Türkan* (*kəndi*), *aran*, *şoran*, *İran*, *çəmən* və s.

Altı sayının etimoloji izahında morfonoloji incələmədən belə görünür ki, say sistemində növbəti adlanmalarda artıq *əl(dən)* kənara çıxma başlanır: *al* (*əl*) + *-tı* (*-ti*). Yəni *-ti* morfeminin və *-ın(ti⁴)* suffiksini məzmununda da həmin semantik çalar müşahidə olunur: *selinti* (*selin gətirdiyi oduncaq*), *deyinti* (*söz-söhbət, giley-güzar*), *görüntü* və s.

Yeddi/yedi sayının fonetik variantları olan *yedi/gedi*; *geri/yeri*; *gezi/yezi* və s. semantik cəhətdən ardıcılığa görə növbəti mənasını bildirir.

Düşünürük ki, *s(ek(i)z → s(eki)iz) = IV cütlük* deməkdir. Burada [s] səsinin fonomorfem mahiyyəti müşahidə olunur: s-qarşı tərəfin, yəni əl barmaqlarının dördüncü cütünə *doğru yönəlmə, istiqamət, meyl, istək* və s. mənası bildirir. Dilimizdə semantik baxımdan yuxarıdakı mənalara verən bəzi düzəltmə feillərin [s]ünsürü olan suffikslərdən düzəldilməsi aydın müşahidə olunur: *susamaq*, *qaribşəmək*, *gülüşməmək*, *mənimsəmək* və s.

I fəslin dördüncü paragrafi "***Əvəzlik morfemlərin diaxronik-dialektoloji səciyyəsi***" adlanır. Araşdırmalar göstərir ki, əvəzliliklərin Azərbaycan dilinin tarixi ərzində mövcudluğu və inkişafı daimi proses olub, müasir dövrə qədər davam etməkdədir. Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivələrinin dil nümunələri də bu fikri təsdiq edir.

Şəxs əvəzlilikləri əksər türk dillərində, sadəcə, cüzi fonetik variant fərqi olmaqla eynidir. F.Cəlilov, hətta, şəxs əvəzliliklərinin praazərbaycan dilində arxetiplərini bu şəkildə göstərir: "*I şəxs → bən, biz, II şəxs → sən, siz, III şəxs → o, ho; olar, holar*"²⁶. *Mən* şəxs əvəzliyi morfemi I şəxs təkdə CVC quruluşuna əsaslanır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdə birvariantlıdır. Azərbaycan dilinin qədim yazılı mənbələrində *mən/ben* kimi paralel şəkildə işlənmişdir.

---

²⁶Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfologiyası/F.Cəlilov. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. –Bakı: Maarif, – 1988, – s.154

Türk dillərində də I şəxs əvəzliyinin *m* və *b* ilə işlənməsi məlumdur. Bu cəhətdən onlardan hansının ilkin olması məsələsi mübahisəli olsa da, “m” başlanğıcı üstünlük təşkil edir. Görünür ki, *m* və *b* səslərinin məxrəc yaxınlığı hər iki səsin morfeimdə fonematik cəhətdən fərq yaratmaması variantlılığın qalmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinin Zəngilan və Füzuli rayon şivələrində, eləcə də Ordubad dialektində *mən* əvəzliyinin “mə^hn” variantı işlənir: – *Mə^hn də baxdım o yerə*~(Zəngilan)(danışıqdan).

Qədim türk dillərinin nümunələri təsdiq edir ki, “öz” kök morfemi türk dillərində çoxmənalılıq və omonimlik xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Qədim türk lüğətində “öz” morfeminin bir neçə lüğəvi mənası verilmişdir: 1) *həyat*, 2) *yaş*, 3) *özək*, 4) *yağ*, *piy*, 5) *dağ keçidi*, 6) *kar*, 7) *vaxt* və s.²⁷. Bundan əlavə, “öz” morfeminin “üz” variantı lüğətdə paralel verilərək eyni mənanı bildirir: *öz//üz* 1) mahiyyət, 2) *öz*, 3) qat, məxsusi və s. Göründüyü kimi, şivələrdəki *öz//üz* paralelliyi ilk baxışda diqqəti cəlb edir. Əslində, ən çox diqqətçəkən məqam da bu olmalıdır. Çünki “üz” şəxsin, fərdin “özü” deməkdir. Təsadüfi deyildir ki, kimlik vəsiqəsində, şəxsiyyət vəsiqəsi dediyimiz sənəddə üzün fotosəkli əsas sayılır. Demək, dildə “üz və öz” bir zaman eyni məna bildirdiyi kimi, mahiyyətcə də eynidir.

I fəslin beşinci paragrafi “*Zərf morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi*” adlanır. Burada qeyd olunur ki, Azərbaycan dilinin qrammatikasında substantivləşmə meyli olduğu kimi, adverbiallaşma əlaməti də vardır. Beləliklə, zərflərin həm dilin tarixində, həm də müasir vəziyyətində aşağıdakı nitq hissələri ilə ortaq cəhətləri müşahidə olunur: 1. İsimlərlə ortaqlıq – səhər (durmaq) 2. Sifətlərlə ortaqlıq - yaxşı (danışmaq) 3. Saylarla ortaqlıq - çox (yatmaq) 4. Əvəzliliklə ortaqlıq - o(ra) (baxmaq) 5. Yamsılamalarla - zar-zar (ağlamaq) və s. Ortaqlıq digər nitq hissələri üçün xarakterik olmadığından zərfin əsas səciyyəvi cəhəti hesab oluna bilər. Bununla yanaşı, dildə xüsusi zərfdüzəldən morfemlərin olması (-casına², -ana/-yana, -akı² və s.), yalnız hal-vəziyyət və hərəkətlə bağlı əlamət bildirmək, bəlli leksikona sahib olmaq, ədəbi

²⁷ Древнетюркский словарь/ – Ленинград: «Наука», – стр. 395

dildə lüğəvi tərkibinin nisbi azlığı və s. zərfi fərqləndirir. Zərflər də dilin tarixi inkişafı ərzində üç mərhələdən keçmişdir. Zərfin mənə növlərini təyin etmək üçün müxtəlif nitq hissələrindən gələn əlamətlərin zərflə də şamil olunması müşahidə olunur. Müasir ədəbi dildə zərflərin, əsasən, sifətlərlə analogi oxşarlığı çox olsa da, bu, şivələr üçün xarakterik hal deyildir. Maraqlıdır ki, orijinal şivə xüsusiyyəti daşıyan sadə tərzi-hərəkət zərflərinə nisbətə düzəltmə və mürəkkəb zərflər üstünlük təşkil edir. Düşünürük ki, bu cəhət zərflərin leksik fondunun zəngin olmaması ilə bağlıdır. Xalq bu “kəm-kəsiri” düzəltmək üçün dilin daxili imkanlarından bəhrələnməmişdir. Bunu bəzi zərflərin leksik tərkibinə diqqətlə nəzər saldıqda da görmək mümkündür.

*Tez, cəld, sürətlə*mənasında *yelli* tərzi-hərəkət zərfi – *Yelli gəl, işim var; – İki nəfər yelli-yelli keçib getdilər* (Neftçala). “Yelli” zərfinin “yel – külək” sözündən və -l⁴ şəkilçisi morfemindən düzəldiyi aydındır. “Yelli” sözü əksər şivələrdə “cəld, iti, sürətlə” və s. mənasında işlənir: – *Öyə yelli get, Bayram* (Salyan); – *Çox yelli gedirsən, no:luf?* (Cəbrayıl); – *Yelli gessən, çatarsan* (Şəki)²⁸. Şivədə bəzən “yelli” sözü təkrar vasitəsilə də mürəkkəb zərf kimi işlənir: – *Yelli-yelli danış, işim töküldü qaldı; – Yelli-yelligessün, ora vaxdında çatarsan* (Neftçala) (danışıqdan).

Dissertasiya işinin ikinci fəslində **“Feil morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektlə tədqiqi”** adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. **“Feilin quruluşca növlərinin diaxronik-dialektoloji aspektlə tədqiqi”** adlanan birinci paragrafda dilimizin lüğət fondunun ən milli vahidləri olan feil morfemləri kök və şəkilçi morfemlər səviyyəsində araşdırılmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət fonduna nəzər saldıqda, sadə feillərin kəmiyyətəazlığı müşahidə edilir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müasir ədəbi dil nöqtəyi-nəzərincəV heca tipli feil morfemi müşahidə olunmur. Lakin bəzi ehtimallara əsasən demək olar ki, türkologiyada -i birhecalı sait səsin ifadə etdiyi mənə feil kimi qəbul olunmuşdur. Məsələn, *i-lə*; İ saitinin səs keçidləri *-e-*

---

²⁸ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-L / – Ankara: Türk Dil Kurumu. – 1999. – s.201

lə(mək), ədəbi dildə *ə-lə (mək)/ İ – lə (mək)* – şivələrdə eyni məfhum ifadə edir. Aparadığımız kiçik araşdırma nəticəsində məlum olur ki, dilimizdəki 9 sait səsin üzərinə *-la,-lə* feil düzəldən morfem artıran zaman feil anlamlı sözlər əmələ gəlir: *a(la)* – *alalamağ* (nəzarətə götürmək/*almaq* - Salyan-Neftçala); *o(la)* – *o:lamağ* (səsləmək, çağırmaq); *u(la)* – *u:lamağ* (səsləmək, çağırmaq; bəzi heyvanların (it, canavar, çaqqal və s. ağzını göyə tutaraq çıxardığı səs); *-e(lə)* – *eləməy* (köməkçi feil); *ə(lə)* – “eləmək” feilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən variantı; iki əl ilə yapışib əl istiqamətində o tərəf bu tərəfə hərəkəti; *i(lə)* – “eləmək” feilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində işlənən variantı; *ö(lə)* – ürəyi bulanana adamın çıxardığı səs; *ü(lə)* – ağlayan adamın yamsılanması və s.

Hətta eyni məxrəcli səsləri birləşdirərkən, e, ə, i = e kimi qəbul etsək, *eləmək* və şivələrdə *ələmək/iləmək* eyni anlamı bildirən feil alınır. Yaxud da *a, o, u* səsləri ilə düzələn *a:la, u:la, o:la* feilləri çağırmaq mənası bildirən feillər yaradır: *a:lalamaq, o:lamaq, u:lamaq/ulamaq* və s.

Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində və onun dialektlərində birhəcali feillərin VC heca tipi daha məhsuldardır. Bu da onu göstərir ki, saf saitdən ibarət morfemlər həm ilk feil, həm də nidadır. Ədəbi dilə əsaslanaraq demək olar ki, Azərbaycan dilində *a* səsi əsasında 9, *o* səsi əsasında 1, *u* səsi əsasında 3, *e* səsi əsasında 2, *ə* səsi əsasında 5, *İ* səsi əsasında 2, *ö* səsinə 2, *ü* səsi əsasında 3 VC heca tipli feil işlənir.

Azərbaycan dilinin şivələrində də feillər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç yerə bölünür. Sadə feillər dedikdə, dialektlərdə bir saf hecadan ibarət olan, yaxud VC, CV, VCV heca tipli feillər nəzərdə tutulur.

A:ma – xatırlamaq. Qarabağ dialekt və şivələrində bu feil uzun *a* səsinin ifadəsi baxımından bu şəkildə eşidilir. Əslində isəsöz *anmaq olub* “sağır nun” səsinin zəif eşidilən, dil dibinin arxa sət damğa doğru qalxması nəticəsində bu şəkildə tələffüz edilir. Qarabağ şivələrinin əksəriyyətində bu söz *xatırlamaq, yada salmaq* mənasında işlənir: – *Buün biz bavamı andıx* (Füzuli), – *İndi də oyerrəri tez-tez anırıx* (Ağdam)(danışıqdan).

Alma – götürmək. Qarabağ dialekt və şivələrində ən çox

almaq mənasında *ala* – *götür!* kimi işlənir. Maraqlıdır ki, şivələrdə işlənən *almaq* sözünün kökündə *götürmək* anlamı ilə yanaşı, həm də *təmizləmək*, *kəsmək*, *qırmaq*, *yolmaq* və s. mənaları ümumxalq mahiyyəti qazanmışdır. Bundan əlavə, feilin sırf məhəlli semantikasını saxlamış şivələrə də buna rast gəlirik: – *On dənə şitil basdırmışam, hamısı alif (bitmək, göyərmək, tutmaq mənasında) (Şəmkir)*; – *Büyün it bi dovşan aldı (tutmaq, basmaq mənasında) (Qazax)*²⁹.

Eyni feilin inkarına dair lüğətdə verilən nümunədə isə, sözün “şübhələnmək” və “heyvanın öz balasını tanımaması” mənasında da işləndiyini müşahidə edirik: – *Bu düyədən almeram, dəlidi, doğanda deyəsən, almiyajax balasını*³⁰.

Dil tarixinə dair mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, mürəkkəb feil dilin qədim mənbələrində müasir dilə nisbətə az işlənmişdir. Mürəkkəb feillər müxtəlif və ya eyni nitq hissəsinə aid kök və şəkilçi morfemdən ibarət sözlərin qrammatik-semantik cəhətdən birləşərək bir lüğəvi mənə bildirməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb feillər, əsasən, iki yolla düzəlir: 1) feil+feil morfemlər; 2) adlar+feil morfemlər. Feil+feil morfem əsasında düzələn mürəkkəb feillərin tərəfləri semantik cəhətdən sinonim və ya antonim olur. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğarının “Divan”ında, az da olsa, bu tipli mürəkkəb feillərə rast gəlinir: – *Kəlişdi-barışdı*: – *Ol manqa kəlişdi-barışdı = o, mənim yanıma gəldi, mən onun yanına getdim, aramızda get-gəl başladı*³¹. Cümlənin müasir dilə çevrilməsində “gedib-gəlmək” kimi anlaşılan mürəkkəb feilin əslində hər iki tərəfinin mənası antonim hesab olunur: *kəl* (gəlmək) – *bar* (getmək). Təsadüfi deyildir ki, müasir ədəbi dildə “var-gəl etmək” şəklində sabitləşmiş bu qədim feilin kök morfemləri öz mənalarını saxlamışdır. Yəni qədim türkcədəki mənə “gəliş-gediş” (etmək) qarşılıq növ mənalı mürəkkəb feildə mühafizə olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin yaranma yolları bu dilin təkamül yolunun real göstəricisidir.

²⁹Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti /–Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. –s. 22

³⁰Yenə orada: –s. 22

³¹Kaşğari,M. “Divanü lüğət-it-türk”/ M.Kaşğari. [Dörd cildə]. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. –Bakı: Ozan, –2006. II c., – s.138

Tədqiqat işinin II fəslinin *“Feilin təsriflənən formalarının diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi”* adlı II paragrafında feilin zamanlarının və şəkillərinin diaxronik-dialektoloji aspektlərində tədqiq olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində keçmiş zaman barədə ilk elmi mülahizələr Mirzə Kazımbəyə aid edilir. Böyük türkoloq şühudi keçmiş zamanı müəyyən keçmiş zaman adlandıraraq təsrif cədvəlini vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, alimin paradigmaları onların Cənubi Azərbaycan və Şimali Azərbaycan ərazisində işlənməsini əks etdirir: *sevdim, sevdun, sevdi, sevdük, sevdüz, sevdiler* (Cənubi Azərbaycan); Şimali Azərbaycanda fərqlilik ikinci şəxsin cəmində - *sevduuz*; təkində isə *sevdu*³².

Türk dillərinin qədim və müasir qrammatik göstəriciləri *“işin, hərəkətin qəti baş verməsini şahidliklə, şəxsən iştirakçısı olmaqla əks olunması -tı/-dı şəkilçiləri ilə həyata keçirilir”*³³. Heç də təsadüfi deyildir ki, M.Kaşğari *“Divanü lüğət-it-türk”* əsərində bəhs etdiyi feillərin baş sözlərini məhz -dı/-tı sonluqları ilə tərtib etmiş və fikirlərini belə izah etmişdir: *“Feillərin təməli keçmiş zaman və əmr şəkli üstündə qurulur. Feillər keçmiş zaman üstündə dönür, – deyə bir fikir söyləmişdim”*³⁴.

Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zamanın formal əlaməti -dı⁴ və şəkilçinin müxtəlif variantları -dı -di -du -dü; -tı, -ti, -tu, -tü; -d, -t morfemləridir. Deməli, morfoloji-semantik əlamət -d/-t ünsürü əsasında müəyyənləşir. Türkologiyada şühudi keçmiş zamanın əlamətinin xarakteristikasını müəyyənləşdirərək ümumiləşdirən İ.Vəliyev yazır: *a) -dı şəkilçisi -dı/-tı ilə bitən feili adlardan törəmişdir; b) -di şəkilçisi -it/-it/ -t şəkilçili feili adlardan (feili isimlərdən) törəmişdir; c) -dı şəkilçisi macar dilində mühafizə edilmiş -ir/-t şəkilçisinin başqa növü olan -d elementindən əmələ gəlmişdir; ç) -dı şəkilçisi köməkçi feildən törəmişdir; d) -dı şəkilçisi*

³²Kazımbəy, M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. / M.Kazımbəy. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. –Bakı: Zərdabi LTD MMC, –2017. – s.589-590

³³Zeynalov, F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I h. / F.Zeynalov. –Bakı: MBM nəşriyyatı, – 2008.– s.254

³⁴Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk / M.Kaşğari. [Dörd cild]. II cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. –Bakı: Ozan, –2006. – s.57

*qədim zaman şəkilçisi olan -duq/-dük - dən törəmişdir; e)-dı qədim türk abidələrində işlənən-tı feili bağlamasından törəmişdir; ə) -dı üçüncü şəxs nisbət şəkilçisinin qədim formasından (müasir dildə -sı) törəmişdir*³⁵.

Deməli, türkologiyada ümumi fikir belədir ki, -dı/-tı morfeminin əsasında feilin təsriflənməyən formaları durur və bu fikirləri əsaslandırان nümünələr istər tarixi mənbələrdə, istərsə də dilin müasir təzahür formalarında istənilən qədərdir. Nümunə üçün deyək ki, müasir ədəbi dildə və şivələrdə işlənən ad düzəldən -ırtı, -ıntı, -tı; -dıq +mənsubiyyət şəkilçiləri və s. bu fikri təsdiqləyir. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan dilində -di, -dı, -de və s. -d ünsürü hərəkət bildirən və ya hərəkətə vadar edən fonomorfemdir. Müasir dildə feillərin əvvəlinə artırılaraq təhrik, sövq etmə, hərəkətə gətirmə, hərəkətə vadar etmə və s. mənası verən bu ünsür özü hazırkı zamanda hərəkət bildirir: – *Di gəl! –Di get! – Di durma!, yaxud – Gəl də! – Sus da! və s.* Maraqlıdır ki, canlı danışqda və bəzi dialektlərdə -na(n), -nə(n) əmr ədatları həmin sözlərə qoşularaq işlənir: – *Gəl dənə!; – Sus dana! və s.*

Təsadüfi deyildir ki, M.Kazımbəy indiki zamandan bəhs edərkən yazır: “...*Şimali Tatarıstan və Azərbaycanın məşhur ləhcələrinə xas olan bəzi indiki zaman formalarında o, ya -dir şəxs sonluğunu, ya da onunqısalılmış variantı olan -di, habelə bəzi hallarda -i qəbul edir. Məsələn: yazadır, yaxud yazadı – o yazır; habelə deyirlər, yazır*³⁶.”

Tatlar və Səlik kənd şivələrindəisə III şəxsdə bəzən zaman şəkilçisindən sonra şəxsi bildirən əlamət artırılır və şəkilçidə -d əvəzinə t işlənir: – *Vərət qızın Əli (S.); – Baxat o da bayağdan; – Keçət çaydan uşağlar (T.)*³⁷.

Göründüyü kimi, -d/-t indiki zaman əlaməti -d ünsürünün hazırkı an üçündə çox fonosemantik cəhətdən xarakterik olduğunu aydın göstərir. Fikrimizcə, d-y keçidinin türk dilləri üçün

³⁵Vəliyev, İ. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları / İ.Vəliyev. – Bakı: – 2009. – s.39

³⁶Kazımbəy, M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. / M.Kazımbəy. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. –Bakı: Zərdabi LTD MMC, –2017. – s.555

³⁷Yenə orada. – s.154

səciyyəviliyi sonradan indiki zaman əlamətinin yeni bir variantının, yəni -ay -əy, -iy, -iy, -ey şəkilçilərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, -ay indiki zaman əlaməti kimi Cəlilabad rayonunun Xanəgah və Gülməmmədli kəndlərində II və III şəxslərdə, eləcə də Türk dilinin Adana şivəsində qeydə alınmışdır³⁸.

Nəqli keçmiş zamanın diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi.Nəqli keçmiş zaman tarixi dil nümunələrində -mı⁴, -ib⁴ morfemləri ilə işlənmişdir. Nəqli keçmiş zamanın -mı⁴ I şəxsin təkli müasir ədəbi dildən, əsasən, fərqlənmir.

Nəqli keçmiş zamanın formal morfein əlamətlərindən biri də -ib⁴ şəkilçisidir: – *Kəpənək geymişəm, əndişədən azad olubam, Üşümək müşkilini eylədi asan kəpənək* (Nəsimi)³⁹.

Ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində birinci şəxsdə -ib nəqli keçmiş zaman forması istifadədən qalmışdır. Nəqli keçmiş zamanın birinci şəxsdə -ib⁴ şəkilçisi Cəlilabad rayon şivələrində, birinci şəxs təkdə Böyük Qarakilsəvə Karvansaray şivəsində birinci şəxs təkvə cəmdə qeydə alınmışdır:– *Mən qalibam indi bırda bilibüz. Sayır oldum, dara düşdüm bilibəm; – Gəlibəm bıra* (Cəlilabad r. Ləkin k.); – *Ele hey deysən alıbam; Belə yaxşı gəlibəm, tapıbam mən* (Cəlilabad r. Cəngən k.); –*alıbam, alıbox* (Böyük Qarakilsə).Karvansaray rayonunun Ayrım kənd şivəsində bu şəkilçi -iv/-iv fonetik variantında müşahidə olunur: - *oxuyuvum, oxuyuvax, yatıvam, yatıvax* (Polad, Ağkilsə, Mırteyil, Alaçıqqaya)⁴⁰.

Azərbaycan ədəbi dilinin qədim xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən dil nümunələrində də bu vəziyyət az-çox qeydə alınmışdır.

İndiki zamanın diaxronik-dialektoloji aspektləri. Feilin indiki zamanı qədim yazılı dil mənbələrində -ır⁴ şəkilçisi ilə işlənmişdir. Lakin qədim dil nümunələrində şəxs şəkilçilərinin işlənməsində bəzi xüsusiyyətlərə təsadüf olunur ki, bu da müasir ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi forması üçünarxaik hesab edilir. Məsələn, Nəsiminin

³⁸Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. –Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – s. 216

³⁹Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Nəsimi. Tərtib edəni H.Araslı. –Bakı: Azərənəşr, – 1973, – s.117.

⁴⁰Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası / E.Əzizov. – Bakı; – Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1999, – s. 151

əsərlərinin dilində I şəxsin təkində ədəbi dildən fərqli olaraq –m əvəzinə -n şəxs işlənməsinə də rast gəlinir.

H.Mirzəzadə bu şəkilçinin XV-XVI, qismən də XIX əsrlərdə bir sıra yazıçıların dilində işləndiyini və Qazax rayonunun Canallı kənd şivəsində də müşahidə edildiyini göstərir: –*Oluran, vururan, görürən, soruşuran, deyirən* və s. I şəxs inkar şəklində *vermirən, almıran, getmirən, içmirən* və s.⁴¹.

Eyni halın Təbriz və Zəncan şivəsində də qaldığını S.Behbudov qeydə almışdır: *alıran, gəlirən, tuturan* və s.⁴².

Yazılı abidələrin dilində bu xüsusiyyətlərə XV əsrdə və daha sonralar da təsadüf edilir: “*Hər gecə düşümdə görürmən pərişan zülfünü; Cəhani bir yan görürmən sizin bir yan; Məni yalnızcağ başımı daşə ururmən ab mən; Səndən ayru, ey güli xəndan, qılurmən çapraq; -Məstü layəqal gəzirmən, şərh içində ar məsin; Mən bilirmən bu dili-şeyda nələr küncündədi*”⁴³.

1929-cu ilə qədərki yazılı ədəbi dil nümunələrində, əsasən, iki imlada – -ır və -ur kimi yazılan indiki zaman şəkilçisinin Nəsiminin dilində labial forması daha çox özünü göstərir: –*Ğeyn –Ğeyratli kişilər qafil olmaz kəndudən, Şərm edər, Həqdən utanur nəfsinə verməz riza* (Nəsimi)⁴⁴.

Dil tarixinə dair bədii mənbələrə istinadən demək olar ki, feilin indiki zamanının qrammatik əlaməti həm də digər zamanları, daha doğrusu, qeyri-qəti gələcək zamanı da bildirməyə xidmət etmişdir.

Məlumdur ki, dil tarixində indiki zamanın daha bir şəkli əlaməti olan -a+durur, -ə+dürür;-a²+dur⁴ şəkilçiləri də mövcud olmuşdur. Qıpçaq qrupu türk dillərinə məxsus olan bu şəkilçinin məhdud şəkildə işlənməsi onu deməyə əsas verir ki, bu şəkilçi canlı

⁴¹Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.Mirzəzadə. –Bakı: ADU nəşri,–1990.– s.147

⁴²Behbudov, S.Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində feilin indiki zamanı //Azərb.SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. –1990, №2. – s.82-85

⁴³Cavadova, M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. “Dəhnamə” poeması üzrə/ M.Cavadova. – Bakı: Elm, – 1977. – s.216

⁴⁴Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Nəsimi. Tərtib edəni H.Araslı. –Bakı: Azərnəşr, – 1973, – s.528.

danışıq üçün daha səciyyəvi olmuşdur: – *Samavar horda qaynıya durur*. Qax rayon şivəsində feilin indiki zamanının analitik ifadəsi çox geniş yayılmışdır:– *baxa duruy, gidə duruy, qayna duruy, ala duruy, saya duruy* və s.Bəzən -durur -ib nəqli keçmiş zamanın şəkilçisi ilə işlənir: *ölüp duruy, alıp duruy, gedip duruy, dolup duruy* və s.⁴⁵

Məlum olduğu kimi, vaxtilə türk dillərində indiki zaman -a-ə şəkilçili feili bağlama +turur köməkçi feili vasitəsilə ifadə edilmişdir. M.Kaşğarının gətirdiyi nümunələrdə bu əks olunmuşdur: –*Etil suvi akadurur*; – *Kaya tübi kaka turur*; – *Balık telim, baka turur*; – *Kölinq takiküşerür*; – *Oşul kız andan korukluk epoli kim kulsa kök tenqri küla turur*.⁴⁶

Türkologiyada bu şəkilçinin mənşəyi barədə fikirləri inkişaf etdirən T.Hacıyev yazır:” Əslində -dur və -ir şəkilçilərinin “dur” feili ilə əlaqələndirilməsi -durur şəkilçisinin mürəkkəb quruluşu ilə şərtlənir və yozulan qrammatik semantikanın “durmaq” feilinin leksik məzmununa uyğun gəlməsi bu gümana zahirən haqq qazandırır. Şəkilçi belə parçalanır: - dur(feil) +ur (şəkilçi). Halbuki leksik vahidə bərabərləşdirilən hissə -dur özü fuziləşmiş iki şəkilçidən ibarətdir⁴⁷.

Fikrimizcə, bu morfemin tarixi inkişafı belə olmuşdur: -a+durur, -a+du, -a+d+(şəxs şəkilçiləri).

Çox maraqlıdır ki, şivələrimizdə -a+durur, -ə+dürür, -a+dur, -a+d+(şəxs şəkilçiləri) işlənsə də, -a+dur şəkli qeydə alınmamışdır. Azərbaycan dilinin Quba dialektində, Dərbənd və Tabasaran şivələrində, Xaçmaz, Dəvəçi (Şabran) şivələrində, Bakının və Şirvanın bəzi kəndlərində -a² +d +(şəxs şəkilçiləri) forması hal-hazırda mühafizə olunur: *aladam, aladsan, aladı(du); gidəduğ, gidədsüz, gidədi, gidədilər* (Qb), *baxadam, gələdi* (B),

⁴⁵Моллазаде С. Говоры Кахского района Азербайджанской ССР, Автореферат дисс., канд.филол. наук. – Баку: –1966. – стр. .23

⁴⁶Каşğари, М. “Divanü lüğat-it-türk”/ I c. Tərtib edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. –Bakı: Ozan. –2006. – s.141

⁴⁷Һacıyев, Т.İ. -durur, -türür şəkilçisinin mənşəyinə dair. Türk dillərinin morfologiyasına dair araşdırmalar // Т.Һacıyев. – Bakı: ADU nəşr., –1990. – s.63

quradam, gələdüg(Şam.), *kitəsə/kitəsən, kitədüg/kitədük* (Tab.)⁴⁸.

Dərbənd, Tabasaran, Qax rayonlarının şivələrində -a -ə +dur indiki zaman forması bütün şəxslərdə özünü göstərir: *dərə duradam, dərə duradsan/ durasan, dərə duradı/dərədi, dərə duradıq/dərə duradık, dərə duradsuz, dərə duradular/duradılar*(Dər.Tab)⁴⁹.

Göründüyü kimi, yad dil mühitində və əhatəsində dil öz müqavimətini daha çox göstərərək qalib gəlir.

Gələcək zamanın diaxronik-dialektoloji aspektləri. Yazılı abidələrin və klassik irsin dili üzərində aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, gələcək zaman tarixi inkişafı, özünəməxsusluğu və zənginliyi, eləcə də morfoloji əlamətlərinin rəngarəngliyi ilə feilin digər zamanlarından fərqlənir.

Məsələn, Nəsiminin dilində feilin qəti gələcək zamanı özünün formal əlamətlərinin çoxluğu ilə müasir ədəbi dildən fərqlənir. -acaq, -əcək (-yacaq, -yəcək) qədim türk yazılı nümunələrinin, Nəsiminin və digər klassiklərimizin dilində ən çox işlənən gələcək zaman əlamətidir.

Nəsiminin də dili daxil olmaqla dilimizə məxsus bədii mənbələrdə, əsasən, üçüncü şəxsin tək və cəmində işlənən qəti gələcək zaman forması üstünlük təşkil edir. Digər şəxslərdə -acaq şəkilçisinin iştirakı ilə düzələn qəti gələcək zaman feilləri azlıq təşkil edir⁵⁰.

-ası² qəti gələcək zamanı ifadə edən əsas morfemlərdən biri kimi dil tarixinin müxtəlif dövrlərində aparıcı mövqedə durmuşdur.

-ası² gələcək zaman forması Qazax, Şəki, Gəncə dialektlərində, -as -əs fonetik variantı isə Naxçıvan, Ordubad dialektində, Cəbrayıl, Göyçay, Laçın şivələrində qəti gələcək zamanın əsas morfoloji əlamətidir; – Hamı səni qınayasıdır, gərəx'kömeyliyəsen, eləmiyəşsənsə, da: nə qohumsan?(T.) – Bəs u:n

⁴⁸Rüstəmov, R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil / R.Ə.Rüstəmov. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, –1965. – s.227-228

⁴⁹Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti/ – Bakı: Elm, –2009.–s. 167

⁵⁰Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinintarixi morfologiyası /– Bakı:Azərtədrisnəşr,– 1962.– s.153

*səvisinə kim baxasdı(Ş)*⁵¹.

Müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən -ası² qəti gələcək zaman şəkilçisi İsmayılı və Mərzə rayon şivələrində olduqcafəaldır.

Fikrimizcə, əslində -as “-əs”in ixtisar formasıdır. Çünki I və III şəxslərdə tələffüzlə əlaqədar olaraq -sa “əs” kimi işlənir. Lakin mahiyyətcə eyni qalır. Nuxa dialektində -ası, -əsi həm də bəzən qeyri-qəti gələcək zaman mənasında da işlənir: – *Bi dəfə oxumaxnan yadında qalası mı?*

Şəki dialektində də bu şəkilçi vasitəsilə lazım, vacib, arzu, istək, həm də qəti gələcək zaman mənalrı ifadə olunur.

Qəti gələcək zamanın diaxronik-dialektoloji aspektləri.
A.Axundov qəti gələcək zaman şəkilçisinin mənşəyi haqqında deyilənləri belə ümumiləşdirmişdir: *“Qəti gələcək zaman forması olan -acaq şəkilçisinin mənşəyi haqqında türkologiyada, əsasən, iki müxtəlif fikir vardır. 1) V.Banq “Monoqrafiin zur turcishen sprachge schiehte” əsərində -ajak şəkilçisini iki hissəyə ayırır: a-jak. - a şəkilçisinin feili bağlama şəkilçisi, -jak, -canq. - can- ı isə feili və ismi adlar əmələ gətirən vasitələr kimi aydınlaşdırır. Bundan başqa, Banq a-nın feil kökünə aid olması imkanını da qeyd edir*⁵².

2) J.Deni də V.Banq kimi bu şəkilçini iki hissəyə bölr: -y (*ajak*). Bunlardan -y(a) hissəsi *kay* hesab olunur, -jak isə çağ sözü ilə müqayisə edilir və çağ sözü isə V.Banqda olduğu kimi, “*canq*” la qarşılaşdırılır. B.Atalay da -jak şəkilçisinin çağ sözündən əmələ gəldiyini göstərir və buna Van, Malatiya, xüsusən, Bihisin şivələrindən misallar verir⁵³.

Azərbaycan dilçilərindən Z.Tağızadə də şəkilçinin mənşəyini çağ sözü ilə əlaqələndirmişdir. O, “Azərbaycan dilində bəzi şəkilçilərin inkişaf tarixindən” adlı məqaləsində yazır: *“Gələcək*

---

⁵¹Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel./R.Rüstəmov, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşri., 1965. – s.239.

⁵²Axundov, A. Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman formasının mənşəyi məsələsinə dair // Filoloji fakültənin əsərləri. – Bakı: – 1958. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, – s. 211

⁵³Axundov, A. Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman formasının mənşəyi məsələsinə dair // Filoloji fakültənin əsərləri. – Bakı: – 1958. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, – s. 211

zaman şəkilçiləri olan -acaq, -əcək güman etmək olar ki, müasir dilimizdə zaman bildirən çağ (axşam çağı, səhər çağı) sözünün feilin iltizam formasına və ya feili sifətə artırılması ilə əmələ gəlmişdir: məs.: ala – çağ (alan çağ). Sonralar iltizam formasının şəkilçisi (-a, -ə) absorbsiya hadisəsi nəticəsində feil kökündən qoparaq çağ sözünün əvvəlinə keçmişdir, yəni ala +çağ – al+acaq olmuşdur. Ç afrikat səsinin c afrikat səsinə keçməsi indi də şivələrimizdə qalmışdır. Beləliklə, ala+çağ –ala+çağ – al+acaq olmuşdur və sonralar ahəng qanunu ilə əlaqədar olaraq iki cür (-acaq, -əcək) işlənmişdir. Bəzi dialekt və şivələrdə indi də gələcək zaman şəkilçisinin ahəngə görə deyil, ancaq bir formada işlədilməsi bu mülahizənin doğruluğunu bir daha təsdiq edir. Məsələn, Quba, Zaqatala, Qax şivələrində yeyəcək əvəzinə yiyacax, gedəcək əvəzinə gidacax deyilir⁵⁴.

Ədəbi dil forması olan -acaq/-əcək şəkilçilərinin sonrakı inkişafı belə getmişdir: -ac/-əc üzərinə feili sifət əmələ gətirən -aq/-ək şəkilçiləri artırılmış, -acaq formalı sifət əmələ gəlmiş (müqayisə et: qorx-aq, ürk-ək) və həmin feili sifət qəti gələcək zamanı ifadə etmişdir. Bizcə, Azərbaycan dilində -acaq, əcək şəkilçisinin təşəkkülü belə olmuşdur.

Qeyri-qəti gələcək zamanın diaxronik-dialektoloji aspektləri. Qeyri-qəti gələcək zamanın Azərbaycan dilinin tarixi ərzindəki məna tutumu çox zəngindir. Məhz buna görə də, qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisi olan -(y) -ar-ər şəkilçisi ilə indiki zamanın şəkilçisi olan -y -ır⁴ şəkilçiləri arasında yaxınlıq vardır. M.Rəhimov da bu şəkilçiləri bir-birinə yaxın hesab edərək onların diferensiallaşmasını sonrakı dövrlərə aid edir⁵⁵.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarının I şəxsin təkində təzahür edən -maz, -məz şəkilçisi dialekt və şivələrimizin bəzilərində II şəxsdə -mar,-mər şəklində işlənir. Eyni şəkildə Muğan qrupu şivələrində də II şəxsin tək və cəmində (başdamarsan, başdamarsuz) nisbətən daha çox müşahidə olunur.

⁵⁴ Tağızadə Z. Azərbaycan dilində bəzi şəkilçilərin inkişaf tarixindən // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri. VI cild. – Bakı: – 1954.– s.124-125

⁵⁵ Rəhimov, M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M.Rəhimov. – Bakı: Azərb.SSR EA nəşri, –1965.– s.227

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarının I şəxsin tək və cəmində -manam, -mənəm morfemləri ilə işlənməsi geniş şəkildə özünü göstərir. Belə ki, Bakı, Quba, Şamaxı, Naxçıvan, Ordubad, Nuxa dialektlərində, Muğan qrupu, Zaqatala-Qax, Şahbuz, Göyçay və başqa rayon şivələrində I şəxsin tək və cəminin inkarında -manam (-iğ⁴-ix⁴) -mənəm (-iğ -ix') şəkilçisi işlənir. Məsələn, *almanam// almanəm, almanığ/almənig, dimənəm (B.); baxmanam, gəlmənuğ(Qb.); qovmanam, doğramanıx, getməniç' (Or.), tutmanam, bilmənəm, oxumanam, tutmanıx, bilməniç, oxumanıç(Nax.)*⁵⁶.

-ar -ər şəkilçisinin dilçilikdə feillərə artırılaraq nəqli keçmiş, indiki, qeyri-qəti gələcək zaman məzmunu verməsi haqqında fikir müxtəlifliyi vardır. Bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını təşkil edən türk tayfa dillərinin əlamətlərinin müasir dialekt və şivələrdə mühafizə edildiyini göstərir.

Feilin əmr şəklinin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi. Feilin əmr şəkli danışanın məqsədindən asılı olaraq yaranır. Əmr adı altında çox geniş mənə incəlikləri birləşdiyi üçün feilin bu şəklinin zəngin fonematik, morfonoloji və analitik-sintaktik rəngarəngliyi şübhəsizdir. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi və müasir vəziyyəti fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir. Azərbaycan dilinin klassik qrammatika kitablarında feilin əmr şəklinin qrammatik əlamətinin olmadığı qeyd olunur. Lakin dil tarixinə və şivələrə nəzər saldıqda başqa mənərə ilə üzleşirik. Təkcə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində apardığımız araşdırma nəticəsində burada feilin əmr şəklinin 25-dən çox morfoloji və analitik-morfoloji əlamətinin olması ortaya çıxmışdır. Beləliklə, məlum olur ki, feilin əmr şəklinin tarixən və müasir ədəbi dildə ifadəsi iki yolla yaranır: 1) bilavasitə 2) bilvasitə. Bilavasitə əmr məzmunu yalnız II şəxsə aid məsələdir. Qeyd edək ki, bu halda feilin əmr şəklinin heç bir əlamətinin olmaması yalnız müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterikdir. Belə ki, dil tarixində və şivələrdə fərqli morfoloji əlamətlər müşahidə olunur. Məsələn, II şəxsin təkində - sa:n. Feilin əmr şəklinə təkid,

⁵⁶Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, – 2008, s. 237-239.

təhrik çaları da verir:– *Sultanım, məni qo:san,şülən yeməgin yanına varsa:m* (KDQ)⁵⁷. Əgər Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrinə əsaslansaq, bəhs etdiyimiz morfonoloji hadisəni bərpa etmək mümkündür: - *Gəlsə:n! Otursa:n!* Maraqlıdır ki,daha çox şivələri, hətta bəzən ədəbi dili əhatə edən “-sana” morfemi qeyd etdiyimiz -sa:n (-sə:n)in sinonimidir:– *Gəlsənə!(Gəlsə:n!); - Otursana! (Otursa:n!).*

Fikrimizcə, -sana -sənə şəkilçiləşmiş əmr ədatıdır. Bunu söyləməyə əsas verən fakt isə əksər türk dillərində bu sözün “fikirləşmək, düşünmək” mənasında müstəqil feil kimi işlənməsidir. Bundan başqa, “sanki” modal sözünü “san-ki” şəklində ayırdıqda eyni mənada olması meydana çıxır. Daha bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, burada -sa - sə şərt şəkilçisi ilə bağlılığa da fikir vermək lazımdır. Əmr şəklinin -sa:(n), -sə:(n) əlamətinin Qərbi Azərbaycanın Hamamlı və Haydarlı kimi Ayrım şivələrində, demək olar ki, bütün şəxslərə aid olması ortaya çıxır.

Əmr şəklinin dilimizdə məna tutumu geniş olduğu üçün onun ifadə imkanları da zəngindir. Bu halı həm qədim dil nümunələri, həm də müasir dialekt və şivələr yaxşı mühafizə etmişdir.

Feilin arzu şəklinin diaxronik-dialektoloji aspektləri.“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində feilin arzu şəkli maraqlı morfoloji, semantik və üslubi zənginliklərlə təzahür edir. Məsələn, dastanda müasir ədəbi dildən fərqli olaraq, digər feil şəkillərinin arzu şəklini mənaca əvəz etməsi müşahidə olunur.

Eləcə də, dastanda feilin arzu şəklinin müasir Azərbaycan dilindəki əsas şəkilçisi -a -ə, həm feilin əmr və vacib şəkillərini, həmçinin qeyri-qəti gələcək zamanı bildirməsi nəzərə çarpır. Məlumdur ki, tədqiqat məqsədilə nəzərdə tutduğumuz -sa -sə müasir ədəbi dil baxımından feilin şərt şəklinin morfoloji əlamətidir. Lakin dastanın dili göstərir ki, bu əlamət tarixən heç də məhz şərt şəklini bildirməmişdir. Çox maraqlıdır ki, M.Kaşğari də öz “Divan”ında -sa² morfeminin (qovuşuq halda – Q.Q.) semantik tutumunu olduqca real əks etdirmişdir: “*Əgər fail həmin iş və hərəkəti özü görməyi*

---

⁵⁷“Kitabi-Dədə Qorqud” / Tərtib edələr: S.Əliyarov və S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, 1988, Yazıçı nəşriyyatı, – s.64.

arzulayırsa, o zaman – Ol tarıǵ tarıtıǵ sak ol / O əkinçiliyə düşkündür, onu arzu edir” və “Ol əvin bəzətigsək ol/ O evini bəzətməyə düşkündür, onu arzu edir” modeli işlədir⁵⁸.

Qeyd etmək vacibdir ki, M.Kaşğari eyni morfemin qapalı variantı kimi -sak-sək formasının, həmçinin -sıǵ -sig variantının “bir şeyin sevdasına düşmək” mənası yaratdığını qeyd edir: “oǵlan+sıǵ – özünü cavan oǵlan kimi aparan; bəǵ+sig – özünü bəyə bənzədən, bəy zənn edən; tavar+saq –malsevən, mala hərıs və s.⁵⁹. Böyük türkoloq öz əsərində -sa(k) -sə(k) -sı(k) -si(g) morfemlərinin fonematik mahiyyətindən konkret olaraq bəhs etməsə də, belə görünür ki, -sı -si variantı qeyriöğuzlara məxsus olmuşdur. Çünki M.Kaşğari -sak -sək morfeminin qovuşuq -ıǵsak -ıǵsək variantından bəhs edərək yazır: “Oǵuzlar bir işin görülməsini arzu etdikdə bu şəkilçini artırırılar. Məsələn, “bar” sözünü bu mənada sifətə çevirmək istədikdə– Ol əvgə bar +ıǵsak ol/ O adam evə getmək arzusundadır – deyilir⁶⁰.

-sa -sə morfeminin tarixən çoxfunksiyalı olması barədə söylənilən fikirlər, sadəcə olaraq, bu şəkilçinin əlyazmalardakı orfoqrafiyasına əsaslanır. Həqiqətdə isə -sa -sə şəkilçiləri istifadə məqsədindən asılı olaraq fərqli intonasiyada və ya fərqli vurğu ilə tələffüz olunmuşdur. Bizi bu fikrə gəlməyə əsaslandırان fakt isə müasir dialekt və şivələrdə müşahidə etdiyimiz məqamlardır. Əsasən ondan başlayaq ki, canlı danışıqda və şivələrdə -sa(-n) a, -sə(-n) ə şəkilçiləri forması həm şəkilçisiləşmiş ədat, həm də şəkilçi morfem kimi, arzu, istək, dilək, and, təkid, əmr və s. məzmunlarla çıxış edir: - Sən canın, gəl bizə!; – Bir bizə gəlsən!; – Bir bizə gəlsənə!və s.Beləliklə, qənaətimizcə,tarixən arzu şəklinin əsas əlaməti “s” ünsürü olmuşdur. Nəticə olaraq, -sa -sə -a -ə arzu şəklinin formal əlamətinin təkamülü bu şəkildə getmişdir. Qeyd edək ki, -sana -san -sa -a morfemlərin qoşulduğu hər bir məqamda arzu, dilək, təkidli istək və s. semantik çaları vardır.

Beləliklə, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işlənmiş

⁵⁸Kaşğari,M. Divanü lüğat-it-türk / M.Kaşğari.[Dörd cildde]. II cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. –Bakı: Ozan, –2006. – s.309

⁵⁹Kaşğari, M. Divanü lüğat-it-türk / M.Kaşğari.[Dörd cildde]. II cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. –Bakı: Ozan, –2006. –s. 359

⁶⁰Yenə orada, – s. 360

feilin arzu şəklinin ən qədim əlaməti olan -sa -sə (-sı)⁴ və -sa + gərək formaları zaman keçdikcə təkamülə uğrasa da, bu və ya digər şəkildə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində öz nişanəsini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Feilin vacib şəklinin diaxronik-dialektoloji aspektləri. Tarixən feilin vacib şəkli müxtəlif morfoloji əlamətlərlə ifadə olunmuşdur:

-maq +gərək forması. Feilin vacib şəklinin -maq +gərək forması ilə işlənməsi müxtəlif dövrlərə dair yazılı mənbələrdə qalmışdır.

XIX əsrə qədər yazılı ədəbi dilimizdə həm -maq +gərək, həm də gərək +a forması feilin vacib şəklini yaratmağa xidmət etmişdir. Müasir ədəbi dildə işlənən -malı şəkilçisinə ədəbi dil tarixində ilk dəfə Ş.İ.Xətəinin və M.Füzulinin dilində təsadüf olunmuşdur⁶¹.

Vacib forma tarixən -sa+ gərək, -sa +vuz +gərək, -ınca varmıdır və s. qrammatik-morfoloji əlamətlərlə də təzahür etmişdir. Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivələrinə gəlincə, qeyd etməliyik ki, ümumiyyətlə feilin vacib şəklinin qədim formaları müşahidə olunmur. Lakin “gərək” ədatı + a, -ə əlaməti aparıcı mövqə nümayiş etdirir. Bununla bərabər, yazılı ədəbi dildənirəli gələn -malı, -məli + şəxs sonluqları əsas üstün mövqeyini saxlayır. Məsələn, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin demək olar ki, hamısında –malı + şəxs sonluqları forması aparıcı mövqeyi mühafizə etmişdir.

Qayıdış növ feillərin diaxronik-dialektoloji aspektləri (VC, CVC heca tipli feillər əsasında). Araşdırmalar göstərir ki, tarixən qayıdış növ feillərin əmələ gəlməsi və inkişafı müasir ədəbi dildən fərqli olmuşdur. Burada tədqiq olunan feillər həm təsirli, həm də təsirsiz feilləri əhatə etmişdir.

Beləliklə, qayıdış növ feillərin tarixi təkamül prosesini araşdırarkən aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

1. Dilin ən qədim qatlarında bu növün xüsusi morfoloji əlaməti olmamış, növün müəyyənlişməsi məndən asılı olmuşdur.

2. Tədqiqatdan aydın olur ki, bəzi samit ünsürlər qayıdış növ feillərin morfonoloji əlaməti kimi çıxış etmişdir. Məsələn, r, z, s, ş, c, ç, l, n, m, p, k, y, v, x, t, d, ğ

---

⁶¹Rəhimov, M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M.Ş.Rəhimov. – Bakı: Azərb.SSR EA nəşri, –1965. – s. 214-215

3. Araşdırma göstərir ki, adlardan düzələn qayıdış növ feillərdə də morfonoloji əlamətlər əsasən ortaq olmuşdur: l, n, x, ş, s, r və s.

4. Dialekt və şivələrimizdə qayıdış növ məzmunlu elə feillər vardır ki, onlardakı morfoloji əlamətləri ayırısaq, sözün kökü həqiqi mənasını itirir: *ərinmək* (tənbəlləşmək) (əks.şiv.), *keçinmək* (yaşamaq; ölmək), *uçunmaq* (gülməkdən özündən getmə halı), *uğunmaq*, (özündən getmək) və s.

5. Aydın olur ki, qayıdış növün morfoloji əlaməti oğuz mənəbələrində daha sadə, qırpaq abidələrində isə daha mürəkkəbdir.

“Feilin təsriflənməyən formalarının diaxronik-dialektoloji aspektləri”adlanan II fəslin sonuncu paragrafında məsdər, feili sifət və feili bağlamanın bütün dövrlər ərzində mənalarında və vəzifələrində baş verən ciddi dəyişikliklər izlənilmiş, bəzi morfoloji əlamətlərin ya arxaikləşdiyi, ya da fonetik cəhətdən dəyişdiyi müşahidə olunmuşdur. Feilin təsriflənməyən formalarının tarixi-dialektoloji tədqiqatından aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

– Feilin məsdər əlamətinin ən qədim formalarından biri -*maqlıq*,-*iməklik* Naxçıvan və Təbriz dialektinin səciyyəvi əlamətidir;

– Tarixən -ar (-maz) -ər(-məz) əlamətinin Salyan rayon şivəsində(sınar qab, gülər üz və s.) daha zəngin tərkiblər yaratmaqla bərabər, həm də substantivləşərək söz yaradıcılığına xidmət edir: -axmaz (göl, qobu), yatar (var-dövlət) və s.;

– -ibanı⁴ şəkilçisi Quba,-uvanı variantı isə Şəki dialektində aparıcı əlamətdir;

– Tarixi -ı, -i feili bağlama şəkilçisi Təbriz dialektinin səciyyəvi əlamətidir;

– Qədim -alı-əli feili bağlama şəkilçisi Qərb qrupu, Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri üçün xarakterikdir;

– -a -ə feili bağlama morfemi Quba və Dərbənd dialekti, həmçinin Zaqatala-Qax şivəsi üçün səciyyəvidir;

– -incək feili bağlama şəkilçisi hazırda Təbriz və Dərbənd dialektində əsas əlamətdir;

– -iban feili bağlama şəkilçisi şivələrdə -lar-lər morfemini qəbul edir:–*Uşax qışqırıbannarı qaşdı* (Qb);

– -alı -əli feili bağlama şəkilçisi -dan -dən zərfdüzəldən morfemi qəbul edir: *görəlidən*;

– -a-ə feili bağlama şəkilçisi Quba, Dərbənd dialektlərində, Zaqatala-Qax şivəsində işlənir: *–uxuya durmısan, baxa durursan* və s.;

– Canlı danışıda “*gözləri bərələ qalmaq*”, *dişləri ağara qalmaq*” və s. kimi birləşmələr qədim feili bağlama əlamətini mühafizə etmişdir.

Dissertasiya işinin III fəslı “*Köməkçi nitq hissələrinin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi*” adlanır. “*Qoşma morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi*” adlanan birinci paragrafda qeyd olunur ki, qoşmanın indiyə qədərki tədqiqatlarında əsas fikir onların yalnız qrammatika nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsi üzərində qurulmuşdur. Bizim araşdırmamızda isə əsas məsələ qoşmanın morfem kimi götürülməsindən başlanır. Qoşmaların tipoloji quruluşu bəzən onları digər dillərdəki variantları ilə müqayisə etməyə yardım edir. Bu qarşılaşdırma qohum və yad dillər arasında baş verə bilər. Qoşmaların morfonoloji səciyyəsi sözün etimoloji yozumunun doğruluğuna əsas verir. Bundan əlavə, məsələyə morfonoloji yanaşma qoşmaların mənşəyinin müəyyən edilməsində və morfemin variant və derivatlarının ortaya çıxarılmasında ən əhəmiyyətli faktları aşkar edir. Azərbaycan dilində qoşma morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi dilin lüğət tərkibindəki xalis türk mənşəli qoşma morfemləri aşkar etməyə hesablanmışdır. Digər nəticələrdə qoşmaların qədim prafomalarını aşkar etmək məsələsi də qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Qoşmaları tarixi-dialektoloji cəhətdən izləmək məqsədilə bəzi faktlara diqqət yetirək:

Bəri. Dil tarixinə aid mənbələrdə “*bəri/bəri*” şəklində işlənən bu qoşmanın “*bə-ri/bə-rü*” şəkli həm də müstəqil söz kimi çıxış edir: – *Bəriü gəlmişəm, başım baxtı, evüm taxtı* (KDQ) (əvəzlik kimi); – *Ərə varaludan bəri üzüüm yaşmaq, ayağım başmaq görmədi* (KDQ) (qoşma kimi); – *Üzü bəri baxan dağlar, bizim ellər yerindəmi?* (“Koroğlu” dastanı) (zərf kimi). Qeyd edək ki, canlı danışıda da vəziyyət eynidir. “*Bəri*” həm müstəqil yer zərfi, həm şivə leksikası, həm də müxtəlif məzmunlu qoşmadır: – *Bəri gəl*; – *Bərilərə də gəl*; – *Bəridən gəlmişəm var sə:nən*; – *Oyandan-bərim gəlmişəm* (acıqlı olmaq, hirsələnmək mənasında); – *Yönü bəridir?* (məc. sağalmaq); – *Üzü bəri*

durannarı tanıdım(Neftçala) (danışıqdan). Sözüün morfonoloji incələnməsindəki (bə-ri) ortaya çıxan -ri morfeminin qədim yönlük hal əlaməti olması şübhəsizdir. “Bə” morfeminin isə *bura* sözünün məzmununu verməsi aydın göstərir ki, *bəri//bura* paralelliyi dilin qədim və müasir səviyyələrində də stabil qalmışdır: – *Dil bəri eylə, ey könlü, keç qamudan ki, qamudan. Eyləməyincə dil bəri, bulmadı kimsə dilbəri* (Nəsimi); – *Qızıl əsgərlər körpünün bəri üzünə qaçmışdılar* (Mir Cəlal).

Əlbəttə ki, ədəbi dildə də *bəri* və *bura* eyni mənəni vermir. *Bəri* nitq hissəsi kimi əsasən yer zərfidir. *Bura* da həmçinin: – *Bəri gəl// Bura gəl. Bəri* həm ədəbi dildə, həm də şivədə qoşma kimi işlənir: – *Axşamnan bəri dilinə heç nə virmiyib/ – Axşamnan bura/bıra dilinə heç nə virmiyib* (Neftçala) (danışıqdan). Araşdırmalar göstərir ki, M.Kaşğarının “Divan”mda *bəri* məsafə mənəsində *bura* qoşmasını əvəz edə bilmir. – *Aç, bəri kəl⁶²; – Ol bəri kəligsək ərdi⁶³.*

Düşünürük ki, Azərbaycan dilində -ru, -ri (-ra, -rə) morfemi yönlük hal şəkilçisi kimi *bəri, doğru, geri, sonra, üzrə, içrə, sari, görə* kimi qoşmaların tərkibində qalmışdır. Maraqlıdır ki, həmçinin *son, üz, iç* morfemlərinin də məkan, yer, mənə və s. kimi anlamı vardır: *ge/ye(r); son; üz* (səth); *iç; gö/yö(n)* və s.

III fəslin “*Bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi*”adlanan ikinci paragrafında bağlayıcı morfemlərin sistemli şəkildə linqvistik tədqiq olunması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Tədqiqat zamanı bağlayıcı morfemlərin tarixi-dialektoloji funksiyası geniş şərh edilmişdir. Türk dillərinin ortaq yazılı abidələri, eləcə də klassik ədəbi dili Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, habelə canlı danışıqda özünü göstərən qədim dil faktlarını sübut etməyə imkan vermişdir. Bu məsələdə yeri gəldikcə, morfonoloji yozumun tətbiqi bəzi etimoloji məsələlərin doğru çözülmünə əhəmiyyətli şərait yaratmışdır.

⁶²Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk / M.Kaşğari. [Dörd cildə]. I cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. –Bakı: Ozan, –2006. – s.110

⁶³Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk / M.Kaşğari.[Dörd cildə]. II cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. –Bakı: Ozan, –2006. – s.74

Tədqiqatda bağlayıcıların dildə üslubi-qrammatik imkanlarına, onların dil tarixinə və dialektlərə aid mahiyyətinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bağlayıcıların morfem mahiyyətini önə çəkməklə, onun leksik-semantik anlamı da nəzərə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, araşdırma zamanı hətta qohum və qohum olmayan dillərin dil faktlarına əsaslanmaq müsbət nəticələrə gəlməyə imkan yaratmışdır. Bu məqsədlə Azərbaycan dilində ən çox işlənən *və, ki, amma, ya, ya da, gah, gah da, ilə(-la, -lə), həm, həm də*və s. bağlayıcılar diaxronik-dialektoloji cəhətdən araşdırılır. Tədqiqatın elmi keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə, yeri gəldikcə, bəhs olunan bağlayıcıların işləndiyi qədim və orta əsr yazılı dil nümunələrinə müraciət olunmuşdur. Əldə olunmuş elmi nəticələr müasir dialekt və şivə faktları ilə əsaslandırılmışdır.

Bağlayıcıların diaxronik-dialektoloji tədqiqi göstərir ki, bu gün müasir ədəbi dildə intensiv işlənən *ki, və, həm, ya, amma, ilə* və s. bağlayıcıları morfem kimi qəbul etmək vacibdir. Bu həmin morfemlərə linqvistik cəhətdən yanaşmaya imkan verir. Biz bununla bağlayıcı morfemlərin real dialekt faktlarından istifadə etməklə tarixi-linqvistik mahiyyətini aşkara çıxarmış oluruq. Nəticədə müasir ədəbi dildə alınma kimi qəbul olunan bəzi bağlayıcıların mənşəcə milli olması sübut olunur. Azərbaycan dilinin materialları əsasında bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi aşağıdakı nəticələrin alınmasına səbəb olmuşdur:

– Tədqiqat üçün seçilmiş bəzi bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə öyrənilməsi aşkar edir ki, Azərbaycan dilindəki *ki, və, gəl ki, istər, istərsə* və s. bağlayıcılar türk mənşəlidir;

– Araşdırma zamanı *ya, ya da, amma, ancaq* vəs. alınma bağlayıcıların dialekt qarşılığının olması onu aşkar edir ki, bağlayıcılar dilin qədim qatlarında da mövcud olmuş morfemlərdir;

– Dilçilikdə lüğəvi mənası olmayan sözlər kimi dəyərləndirilən bağlayıcı morfemlərin ədəbi dildə və şivələrdə sözyaratma imkanları ortaya çıxmışdır;

– Eyni və ya yaxın məna bildirməsi bağlayıcıların tarixən tayfa dilləri səviyyəsində də mövcud olmasını göstərir;

–Bağlayıcıların omonimlik xüsusiyyəti onların üslubi imkanlarını da aşkar edir;

–Qeyd olunan bağlayıcı morfemlərin qədim türk tayfa dillərində mövcudluğu, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində derivatlarının qorunub saxlanması onların xalis türk mənşəli olmasını bir daha təsdiq edir.

“Ədat və modal morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi”adlanan III fəslin sonuncu paragrafında ilk dəfə olaraq ədatlara morfem səviyyəsində yanaşılmışdır. Məlum olduğu kimi, indiyə qədərki araşdırmalarda ədatlar lüğəvi vahid kimi qəbul olunmamış, onlar gah “hissəcik”, gah da “modallıq ifadə edən ünsürlər” kimi adlandırılmışdır. Hətta dilçilikdə ədatların tarixi aspektdə öyrənilməsinin əhəmiyyətsizliyi qeyd olunaraq, səmərəsizliyi xüsusi vurğulanmışdır. Bu araşdırma ilə ya özü, ya da məzmunu qalan ədat morfemləri tarixi-müqayisəli metod əsasında öyrənməyə cəhd olunmuşdur. Bu məqsədlə türk mənşəli qədim yazılı abidələrimiz – M.Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, həmçinin Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin klassik ədəbiyyat nümunələrinin dil faktları mövcud vəziyyəti əsaslandırmağa hesablanmışdır. Bununla bərabər, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin dil nümunələri qədim faktların təsdiqində tutarlı əsaslar vermişdir.

Azərbaycan dilinin materialları əsasında ədat morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi sayəsində aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

– Azərbaycan dilindəki *ən, çim/çil, bəli, -mi⁴, hə, yox, deyil, ha/hə, da/də* və s. *ən* qədim türk mənşəli morfemlərdir;

–Dilçilikdə lüğəvi mənası olmayan sözlər kimi verilən ədat morfemlərin dialekt və şivələrdə eyni və ya yaxın məzmunlu leksik mənə bildirməsi ədatların tarixən konkret söz, məfhum, əşya və s. anlamı ifadə etməsini sübut edir: *ən - əndirəba:di* (Bakı) - *qeyri-adi, aşırı dərəcədə, xüsusi, əlahiddə* və s.; *ənduruma* (Neftçala, Salyan) – *çox qəribə, ultra stil, ultra moda* və s.

–Tədqiqata cəlb olunan ədat morfemlərin qədim türk tayfa dillərində mövcudluğu, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin dialekt və

şivələrində derivatlarının qorunub saxlanması onların xalis türk mənşəli olmasını bir daha təsdiq edir.

Modal sözlərin yazılı abidələrdə əks olunmasının tarixi Nəsiminin əsərlərinin linqvistik tədqiqi ilə başlayır. Nəsimi “*Aşiq bəla yolunda, gərək kim, həmül ola; – Xilafı-vədə gər qılsa, Nəsimi, qəm deyil, şayəd. Tərəhhüm eyləyə bir gəz yalanı dağşirə çinə*” – deyərək bir beytdə iki modal söz (gərək kim, şayəd) işlədir.

M.Kaşğarının “Divan”ında da modal sözlər bu ad altında ayrılmamış, ədat kimi adlandırılmışdır.

Modal sözlərin öyrənilməsinə xüsusi tədqiqat həsr etmiş Z.Əlizadə onların tarixi inkişafını belə səciyyələndirir: “*Leksik-grammatik mənşəyinə görə isim, sifət, feil, zərf, say və əvəzlilik kimi tanınan sözlər öz əşya, əlamət, hərəkət, kəmiyyət məzmunlarından ayrılıb subyektin danışıqında müxtəlif münasibətlər göstərməyə başlayır. Beləliklə, dildə modal sözlər törəyir*”⁶⁴.

Aşağıda diaxronik-dialektoloji aspektdən maraqlı görünən “gərək” modal sözüne nəzər salaq:

Gərək – güman, ehtimal, fərziyyə münasibəti bildiren modal sözdür. “Gərək” sözünün “kərək” variantına M.Kaşğarının “Divanı”nda rast gəlinir: “*Bu yaraşır mı” demək olan “kərək mü” sözünə cavab olaraq deyilir və “bəli” mənasındadır*”⁶⁵.

“Divan”da həmçinin eyniköklü “kərəklik” sözünə də rast gəlirik: – *Bu nənq ol bizgə kərəklik = bu nəsnə bizə lazımdır, gərəklidir*”⁶⁶.

Azərbaycan dilində “gərək” sözünün işləndiyi bir atalar sözünün tərkibində bu qədim leksemin semantik çaları daşlaşıb qalmışdır: – *Yüz gün yaraq, bir gün gərək*. Müasir anlamda ehtiyatlı, hər vəziyyətə hazır olan səriştəli adamların lazım olan anda həmin vacib əşyanı ortaya qoyması zamanı işlədilən bu atalar sözünün əsl mənasına baxaq: “Yaraq” ədəbi dildə “yaramaq” feilindən törəmiş söz olub, əsasən, “silah-sursat” mənası bildirir. Dastan və nağıllarda

⁶⁴Əlizadə, Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər / Z.Əlizadə. – Bakı: Maarif, –1965.– s.3

⁶⁵Kaşğari, M. Divanı lüğət-it-türk / M.Kaşğari. [Dörd cildde]. I cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. –Bakı: Ozan, –2006. – s.390

⁶⁶Yenə orada, s.484

“yaraqlanmaq” “silaha sarılmaq, silahlanmaq” mənasında işlənmişdir. Hətta sözün mürəkkəb variantı kimi “yaraq-yasaq”, “yaraqlanmaq-yasaqlanmaq” şəklinə də rast gəlinir. “Yaraq” sözünün şivələrdəki mənasına nəzər saldıqda isə onun “yaraq” şəklində Ağdərə, Gəncə, Qazax şivələrində “yaraşiq, bəzək” mənasında işlənməsinə rast gəlirik: – *Bu evin yarağı çoxdu* (Gəncə)⁶⁷.

“Gərək” qədim bədi mənbələrdə “lazım” anlamında da işlənmişdir: – *Gərək öldür, gərək qoy, hökm hökmündür, rəy rəyindir, Gözüm, canım, əfəndim, sevdiğim, dövlətli sultanım* (M. Füzuli).

Müasir poeziyada da: *Gərəksiz oluruq biz, Səhv düşəndə yerimiz* – deyən şair Qabil ədəbi dildə daha çox işlənən alınma “lazım” sözünün türk mənşəli və xalq dili qarşılığını yerində işlətməyə müvəffəq olmuşdur.

Dissertasiyanın IV fəslı *“Xüsusi nitq hissələrinin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi”* adlanır, bu fəsildə nıdavə yamsılamların qvıstik tədqıqata cəlb olunmuş, onların tarixi və dialektal variantları tapılaraq etimologiyasına təşəbbüs olunmuş və milli mənşəyi barədə mülahizələr bildirilmişdir.

IV fəslin *“Nıd morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi”* adlı birinci paraqrafında Azərbaycan dilçiliyində nıdaların tarixi və dialektoloji tədqıqatı məsələləri araşdırılır.

Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqıqatlarda, daha konkret olaraq, M. Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri üzərində aparılmış monoqrafik tədqıqatda isə müəllif Ramiz Əskər əsl nıda və vokativləri ayırmış, “Divan”dan onlara dair nümunələr vermişdir⁶⁸.

Azərbaycan dialektologiyası sahəsində isə əksinə, vəziyyət xeyli fərqlidir. M. Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabının sonuncu 2008-ci il nəşrində 1961-ci ildən etibarən Azərbaycan rayonlarında aparılmış dialektoloji ekspedisiyaların və elmi tədqıqatların nəticəsi kimi nıdalar da diqqətdən yayınmamışdır.

⁶⁷ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. “Şərqr-Qərb”, Bakı: 2002, s. 541.

⁶⁸ Əskər, R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri / R. Əskər. – Bakı: MBM, –2008. – s.308

Düşünürük ki, Azərbaycan dilində nidaların tarixi inkişafını öyrənmək maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Kaşğari “Divan”ın lüğət-sözlüyünə nidaları da daxil etmişdir. Nidalar məzmunca bitmiş fikri ifadə etməklə bərabər, semantik baxımdan emosional, imperativ, vokativ və s. mahiyyət daşıyır. Nidaların tədqiqatında, əsasən, hiss və duyğuların ifadəsinə aid olan dil faktları öyrənilir. Digər növlər isə köməkçi nitq hissələrinin tərkibində ümumi halda qalır. Əslində, nidalar adı altında toplanmış belə sözlərin bir qismi hal-hazırda vokativlər kimi araşdırılır⁶⁹. Düşünürük ki, eyni fikirləri imperativ nidalar barədə də söyləmək mümkündür. Tədqiqatımızda Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdə daha intensiv olan nidalara diqqət verilir. Məsələn: *Ay!//Az!; Əyә!//Əkә!* və s. kimi insana aid olan nidalarla bərabər, insanın digər canlılara görə istifadə etdiyi vokativ nidalar da tədqiqat obyektidir. Bu sıraya qədim türklərin ata, öküzə, oğlağa, dəvəyə, şahinə və s. aid vokativ nidaları daxildir.

Məqsədimizin nidaları Azərbaycan dilinin tarixi nümunələri üzərindən öyrənmək olduğundan, dilimizdəki bəzi nidaların tarixi inkişafına diqqəti yönəltmək vacibdir. Məsələn:

Az! – Müasir canlı danışığda və şivələrdə qadınlara müraciətdə istifadə olunan nidadır. Dilimizə məxsus əksər dialekt və şivələrdə *ay qız!* əvəzinə işlənir. Nidanın işlənmə tarixi ilə bağlı araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk dillərinin qədim qaynağı M.Kaşğarının “Divan”ında bu söz fərqli fonetik variantda qeydə alınmışdır: – *Aç!* – “Divan”da “ey, ay, hey!” anlamı bildirir: – *Aç, bəri kəl = ey, bəri gəl!*⁷⁰. Göründüyü kimi, müraciətin kimə aid olması bilinmir. Lakin lüğətdəki “barsğanca aç/eqi” sözündən təxmin etmək olur ki, bu, yaşlı qadınlara, nənələrə ümumi ad kimi təqdim olunur. Sözü “Divan”dakı “*əçə*” variantında isə mənə dəyişərək “*böyük bacı*” anlamı verir. “Divan”da, həmçinin, yaxın mənəni ifadə

⁶⁹Hacıyeva N. Azərbaycan dilində vokativlər. Bakı: “MBM”, 2007. – 144 s.

⁷⁰Kaşğari M. Divanü-luğat-it-türk / M.Kaşğari [Dörd cildə]. I cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. – Bakı: Ozan, 2006, – s. 110.

edən “as” ləkseminin “*cariyələrə verilən ad*” bildirməsi də qeydə alınmışdır⁷¹.

“Aç” sözünün “adam, insan” anlayışı, “aça” – “yaxın qohum” mənasını verməsinə də rast gəlirik. Söz “eçi” variantında Kül Tikin abidəsində qeydə alınmışdır: – *Eçim kağan olurtı: – İnisi eçesin bilməz erti. Oğlu kanqın bilməz erti*⁷².

“Divan”da əliflə yazılmış bu sözün həm də *əs, əçə, is, içi, ici, əz, əzə, iz, izi* və s. variantlarını da qeyd etmək mümkündür. Əslində “bacı, maçı” (nənə, ananın anası (Ordubad) kimi qohumluq bildirən sözlərin tərkibində “ac, acı” morfemlərinin daşlaşıb qalması təsadüfi ola bilməz. Qadın anlayışı verən bu morfemlərin, sadəcə, səs keçidlərinə görə fərqlənməsi aydın olur: b-m; c-ç; -bacı/maçı. Rus dilindəki “мать” - ümumi “ana” mənalı sözdə dəqədim türk morfemi donub qalmışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində də anaya “bacı” deyərək müraciət olunması müşahidə olunur. Yuxarıda vurğuladığımız *əçə* fonetik variantında “böyük bacı, abla, əkə” sözlərində (ke) səsini (ç) əvəz edib. Fars dilində də *gərm/cərm, günbəz/cünbəz* sözlərində paralellik müşahidə olunur. Maraqlıdır ki, lüğətdə *ichi*: yaşca böyük olan qardaş, *abimənasında* verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ç-k əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində xarakterik əlamət kimi dəyərləndirilir: *nekə < neçə, tapanka < tapança, alka < alça*⁷³.

Beləliklə, Azərbaycan dilində nida morfemlərin M.Kaşğari “Divan”ı üzərindən diaxronik-dialektoloji araşdırılması göstərir ki, bu dildəki nida morfemləri qədim türk tayfa dillərində də işlənmişdir və bu dillərin etnokultural, etnoetik, etnopsixoloji xarakterini özündə yaşadır.

IV fəslin “*Yamsılamaların diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi*” adlanan II paragrafında Azərbaycan dilinin leksik fondunda

⁷¹Kaşğari M. Divanü-luğat-it-türk / M.Kaşğari [Dörd cildə]. I cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. – Bakı: Ozan, 2006, – s. 110.

⁷²Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı / Dərs vəsaiti. Tərtib edənə, ön söz, qeyd və lüğətin müəllifi Ə.A.Quliyev. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1992, – səh. 18.

⁷³Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri // – Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., –1962. – s.51

mövcud olan səs, görünüş və hərəkət yamsılamaları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Səs təqlidi sözləri və ya səs yamsılamaları həm də ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri hesab etmək olar. Bu proses həm şivələrdə, həm də ədəbi dildə gedir. Şivələrdə və canlı danışıqda: *partdadan* – pirotexniki vasitələr, *partdama* (mədəbağirsaq pozuntusu); *kuş-kuş* – yuxu, *lay-lay* – yuxu, *maç-maç* – öpüş, *tın-tın* – burnunda danışan adam, *xırt-xırt* – *suxari*, *cızbız* – xörək adı, *dır-dır* – deyingənvə s.

Səs təqlidi sözlərin qədim nümunəsinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlirik: *qas-qas gülmək*, *gu-gu hürmək* və s.

Görünüş yamsılamalarının da qədim nümunələri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında mövcuddur: – *Köpək Qazanın atının ayağına çap-çap düşər, sin-sinsinlər*⁷⁴; – *Ədəblə yab-yab gerü döndi*⁷⁵.

Dastandan gətirdiyimiz nümunələrdəki *çap-çap* (düşmək), *yab-yab* (gerü dönmək), *qunt-qunt* (biləklər), *apul-apul* (yürüş) və s. kimi görünüş yamsılamalarının arxaik olmasına baxmayaraq, onların mənasını mətndən anlamaq mümkündür: *çap-çap* – *tez-tez*, *qunt-qunt* – *qüvvətli*, *möhkəm*, *güclü*, *apul-apul* – *şəstlə*, *bıldır-bıldır* – *dayanmadan axan* və s. mənasında başa düşülür.

Maraqlıdır ki, verilən nümunələrdəki “çap-çap, bıldır-bıldır” yamsılamaları olduğu kimi, “apul-apul” təqlidi sözü isə fonetik dəyişmə ilə dialektlərdə işlənir: – *Çap!* – Neftçala rayon şivəsində “tez qaç!” komandası kimi işlənir. Qədim morfem kimi, *çapik/çəpik* (tez, cəld) yazılı mənbələrdə də öz izini saxlamışdır: – *Surəti-mənidə ey çapik süvarım, qandasın?*(Nəsimi)⁷⁶.

Qədim yazılı mənbələrdə də az-çox hərəkət yamsılamaları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. M.Kaşğari “Divan”ında işlənmiş –

---

⁷⁴“Kitabi-Dədə Qorqud” / Tərtib edənlər: F.Zeynalov və S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, –1988. – s.45

⁷⁵Yenə orada, s. 54

⁷⁶Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri / İ.Nəsimi. Tərtib edəni H.Araslı. –Bakı: Azərənşr, – 1973, – s.176

*Ol məni a kıldı*⁷⁷ – cümləsindəki “a kıldı” feili – yəni “o məni çaşdırdı” cümləsindəki “a”, fikrimizcə, ən qədim hərəkət yamsılamasıdır. İnsanın müxtəlif qəribəliklər qarşısında çaşqınlıqdan və heyrətdən ağzının açıq qalması təbii haldır. Dildə *A!* nidasının olduğu məlum olsa da, “a qalmaq” feilinin olması qəribədir. Müasir dildə çaşmaq, çaşqınlıq zamanında insanın qeyri-ixtiyari ağzını açıq saxlaması, görünür ki, təbii psixoloji haldır.

Canlı danışmada *ağzı açıq qalmaq*, *ağzı açıla qalmaq* kimi işlənən feillər eyni halı ifadə edir. Şivələrdə *ağzı ayırıq* (Tovuz), *ağzı ayıra qalmaq* (Neftçala), *ağzı ayrıla qalmaq* (Salyan), *ayrası qalmaq* (Şəki) variantlarında da eyni mənə – çaşqınlıq, heyrət, heyranlıq və s. anındakı vəziyyəti ifadə edir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas elmi-nəzəri müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycan dilində isim məzmunlu kök morfemlərin ilk dəfə diaxronik-dialektoloji aspektdə araşdırılması ilə onların mənşəyini və elmi etimologiyasını aşkar edən linqvistik faktlar tapılmışdır. Tədqiqata cəlb olunan *ağı, baş, bağır, çiçək, qurd, aşıq, ayaq* və s. kök-morfemlərin dilimizin leksik sisteminin müxtəlif tematik qruplarındakı yeri, onomastikada, frazeoloji sistemdə, müxtəlif dillərdəki tipoloji bənzərlikləri də üzə çıxarılmışdır.
2. Azərbaycan dilində sifət morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqatına cəlb olunan *al, ağ, ala, qara, göy, boz* və s. kök-morfemlərin elmi etimoloji izahı verilməklə, onların omonim, sinonim-antonimlik məsələlərinə, dildə derivatoloji funksiyasına və onomastikada mövqeyinə aydınlıq gətirilmişdir.
3. Azərbaycan dilində say morfemləri əhatə edən *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on* və s. kök morfemlərinə ilk dəfə morfonoloji səviyyədə diaxronik-dialektoloji baxımdan yanaşılmış və elmi etimoloji izahı verilmişdir. Bundan əlavə, müxtəlif məzmunlu

---

⁷⁷Kaşğari M. Divanü-luğat-it-türk / M.Kaşğari [Dörd cildə]. I cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. – Bakı: Ozan, 2006, – s. 113

numerativlərin $\neg$ *əl, axça, arşın, baş, ağac, manat, barmaq* və s. diaxronik-dialektoloji mahiyyəti, etimologiyası, semantik inkişafı tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində Azərbaycan dilində müxtəlif ictimai-iqtisadi formasionalara aid dəyər, çəki, ölçü və s. ədədi məzmunlu nümunələrin mövcud olduğu aşkara çıxarılmışdır. Məlum olmuşdur ki, ilk on rəqəmli saylar əl üzərində, barmaqların ölçüsü və sırasına əsasən adlandırılmışdır. Qədim dəyər, çəki, ölçü vahidlərini əhatə edən *çanax, tay, axça, qızıl, arşın, şahı, düymə, barmaq, qatar, tutam, qulac* və s. numerativlər və numizmatizmlərin diaxronik-dialektoloji aspektdən tədqiqi aparılmışdır. Nəticədə məlum olmuşdur ki, beynəlxalq vahidlər sistemi yaranana qədər dəyər, çəki və ölçü vahidləri milli-etnoqrafik mahiyyət kəsb etmişdir. *Axça, qızıl, tümən, manat* və s. kimi numizmatizmlərin morfem səviyyəsində elmi-etimologiyası aşkar olunmuşdur.

4. Azərbaycan dilində əvəzlik morfemlərinin diaxronik-dialektoloji tədqiqi nəticəsində əvəzliyin müxtəlif mənə növlərinə morfonoloji üsullar tətbiq olunaraq elmi etimologiyası verilmişdir. Məsələn, “öz” əvəzlik-morfeminin qohum dillərdə tipoloji üsul əsasında “üz” –sifət, sima və s. morfemi ilə eyniliyini əsaslandıran elmi faktlar aşkara çıxarılmışdır.
5. Zərf morfemlərin Azərbaycan dilində diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqatından məlum olur ki, zərflər dialekt və şivələrin lüğət fondunda ədəbi dildən daha zəngin və rəngarəngdir. Şivələrdə səciyyəvi kök zərf morfemlərdən *başqa, qədim* zərfdüzəldən $-in^4$, $-im^4$, $-li^4(-lin^4)$, $-ix^4$, $-ğın/-qın/-kin/-gin$ və s. şakilçi-morfemlərin mövcud olması tarixi faktları bir daha təsdiq edir: *yəgin* getmək, *ifçin* bağlamaq, *ökün* baxmaq, *qızğın* danışmaq və s. Müasir ədəbi dildə zərfin lüğəvi baxımdan nisbi azlığı müxtəlif yollarla aradan qaldırılır. Beləliklə, zərfin müxtəlif nitq hissələrinə aid kök morfemlərlə ortaqlığının əsas səbəbi ortaya çıxmış olur. Dialekt və şivələrdə mürəkkəb zərflər həm də sadə, həm də düzəltmə zərflərin birləşməsi və ya təkrarı ilə yaranır: *ikili-*

- birri* (birdəfəlik) iş görmək, *əlbəhəl* (tələsik) getmək, *ilmizalim* (daim) ağlamaq və s.
6. Azərbaycan dilinin milli saflığının əsas nümunəsi feil morfemlər hesab edilir. Feil morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqindən aydın olur ki, türk dillərinin tarixində daim V, VC, CV, CVC quruluşlu feillər olmuşdur. Tədqiqatdan məlum olmuşdur ki, Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərdə birhecalı feillərin VC heca tipi daha üstündür. Düzəltmə feillərin əmələ gəlməsində ad+feil düzəldən morfemlər modeli daha qədim üsuldür. Mürəkkəb feillərin ən qədim nümunəsi hesab olunan *ot otlamaq*, *şum şumlamaq*, *su sulamaq* və s. mürəkkəb sintaktik təkrarlar dialekt və şivələrdə derivatoloji baxımdan daha məhsuldardır: *düyyün düyyünləmək*, *sap saplamaq*, *ütü ütüləmək* və s.
  7. Dissertasiyada feilin təsriflənən formalarının diaxronik-dialektoloji aspektdən tədqiqi feillərin şəkil, növ və şəxs kateqoriyalarını əhatə edir. Burada şühudi keçmiş zamanın (-dı⁴) göstəricisinin qədim türkcədəki suffiks mövqeyinin bu gün də şivələrdə məsdər, feili ad funksiyası kimi qaldığı aşkar olur: məsdər: – “*Öldü var, döndü yox. Yedi var, apardı yox*”; feili ad: *Qaryağdı, əlgördü* (toy adəti), *əlvurdu* (uşaq oyunu), *yelapardı* (parça adı) və s.
  8. Feilin -ır⁴ indiki zaman şəkilçi morfeminin semantik baxımdan müzare (qeyri-qəti gələcək) zaman yerində həm tarixən, həm də müasir şivələrdə qorunub-saxlandığı aşkar olunur: – *Bir gün gələn, bir gün gedir* (ər); – isimlərin düzəlməsində: *gəlir* (qazanc); *çıxar* (xərc; tullantı) və s. -ır² morfeminin feil əsaslı sözlərin düzəlməsində -ar² ilə semantik eyniliyi aşkar olunur: *yatır* = *yatar* (var-dövlət); -ar² morfemi = ad yaratma (məsdər) – *Ucarda turacdır, qaçarda ceyran* (S.Vurğun).
  9. Feilin zaman şəkilçi morfemlərinin diaxronik-dialektoloji tədqiqi göstərir ki, -miş⁴, -dı⁴, -ır⁴, -ar², -acaq² morfemləri dilin tarixində və müasir vəziyyətində eyni vaxtda həm zaman, həm də addüzəltmə vəzifəsini paralel şəkildə icra etmişdir: *bişmiş* (xörək), - *Xörək bişmiş(dir)*; *yemiş* (meyvə),

- *Uşaq xörəyi yemiş(dir); gələcək (gün); - O gün gələcək(dir)* və s. Bəzi hallarda zaman şəkilçi morfemlərinin mənaca bir-birini əvəz etməsi müşahidə olunur: - *Gəldi-gedər dünyanın işi oyundur.*; - *İnsan gəldi-gedərdir* (fani, əbədi olmayan)və s. Aşkar olunmuşdur ki, zaman şəkilçi-morfemləri həm də məsdər, yəni iş, hal və hərəkətlə bağlı ad bildirmək xüsusiyyəti daşıyır: *çıxar –xərc, axar – arx, çay, axar-baxar – mənzərə, təbiətvə s.*

10. Feilin qayıdış növünün diaxronik-dialektoloji tədqiqindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, məsələyə diaxron istiqamətdən yanaşdıqda birhocalı feillərin daxili məzmununda növ anlayışının ifadəsini görmək mümkündür. TarixənVC, CVC heca tipli feillərdə qayıdış növ məzmunu həm də son samit səsin vasitəsilə yaranmış və morfonoloji inkişaf getmişdir. Belə feillərin kökünün tarixən qayıdış növ mənası daşması feili frazeologizmlərin tərkibində də mühafizə olunmuşdur: *ürəyi qızmaq* (inanmaq), *üzə durmaq* (dirənmək), *dərdindən ölmək* (sevmək) və s.
11. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarından biri kimi məsdərin ən qədim əlaməti -ma² morfemidir. Son illərdə məsdər və isim ayrı-ayrılıqda tədqiq edilsə də, bəzən məsdər və ad əşyanın yalnız situativ vəziyyətdən asılılığı ilə fərqlənir. Morfemin etimoloji cəhətdən araşdırılması göstərir ki, müasir dildə məsdərin morfem əlaməti -ma// - mə dialekt və şivələrdə “vermək” və “almaq” feillərinin semantikasını ifadə edən əmr ədatı kimi işlənir. Bu fakt qədim türkcədə də mövcud olmuş və M.Kağarının də lüğətə daxil etdiyi eyni mənalı *ma/mah* morfemi ilə təsdiq edilir.
12. Qoşma morfemlərə morfem səviyyəsində yanaşmadan və linqvistik tədqiqatdan məlum olur ki, onlar dilin bütün tarixi ərzində müstəqil lüğəvi vahidlər olmuşdur. Məsələn, dilimizdəki “bəri” qoşmasınının həm əvəzlilik, həm də qoşma funksiyası daşması bunu təsdiq edir: - *Bəri gəl* (zərf); - *O vaxtdan bəri görməmişəm* (qoşma); -*Üzü bəri baxan qız qoşsumuzdur* (əvəzlilik). -ru, -ri (-ra, -rə) morfemi qədim yönlük əlaməti kimi *bəri, doğru, geri, üzrə, içrə, sarı, görə*

- qoşmalarının tərkibində qalmışdır. Əsl həqiqətdə də, *son, üz, ic* və s. kök morfevlərində yer, məkan məzmunu müşahidə olunur. Bəhs olunan qoşmaların omonimlik məsələsi isə dilin sonrakı dövrlərinə aid olub, üslubla izah oluna bilər.
13. Azərbaycan dilində bağlayıcılar ilk dəfə morfem kimi götürülmüş, diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqata cəlb olunaraq linqvistik aspektdə araşdırılmışdır. Eləcə də *ki, və, amma* və s. bağlayıcı morfevlərin elmi-etimoloji təhlili aparılmış və milli mənşəyi aşkar olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində müasir Azərbaycan ədəbi dilində qarşılıqlı olan bəzi bağlayıcı morfevlərin qədim variantları tapılaraq, onların əslində türk mənşəli olması dialekt və şivə faktları əsasında təsdiq olunmuşdur. Bağlayıcıların morfem kimi qəbul olunması onların əslində lüğəvi vahid olmasını təsdiq edir. Dialekt və şivələrdə həmin morfevlər əsasında yaranmış müxtəlif sözlərin işlənməsi bu fikri əsaslandırır.
14. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq ədatlara morfem kimi yanaşılaraq linqvistik mövqedən diaxronik-dialektoloji araşdırmaya cəlb olunur. Tədqiqat üçün seçilmiş bəzi ədat morfevlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə öyrənilməsi aşkar edir ki, Azərbaycan dilindəki *ən, çim/çil, bəli, -nu⁴, m⁴, hə, yox, deyil, ha/hə, da/də* və s. ən qədim türk mənşəli morfevlərdir. Ədatların dialekt və şivələrdə eyni və ya yaxın məzmun bildirməsi onların tarixən konkret söz, məfhum, əşya və s. bildirməsini sübut edir: *ən – əndirəbadi* (Bakı) – *qeyri-adi, aşırı dərəcədə, xüsusi, əlahiddə* və s.; *ənduruma* (Neftçala, Salyan) – *çox qəribə, ultra stil, ultura moda* və s.
15. Azərbaycan dilçiliyində nidalar ilk dəfə morfem kimi qəbul olunaraq, onların diaxronik-dialektoloji tədqiqatı həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə nida morfevlər vokativ və imperativ nidalar adı altında araşdırılmış, onların elmi etimologiyası açılmışdır. Dilçilik elmində nitqin ən qədim təzahürü sayılan müxtəlif ev heyvanlarına çağırış nidaları *kurı-kurı!* (*dayça*), *üs-us!* (*öküz*), *çok-çok!* (*dəvə*) və s. morfevlərin morfonoloji üsulla etimoloji çözümlü verilməlidir. Həmçinin dilin müasir səviyyəsində mövcud olan bəzi

imperativ nidaların (*Ok!*, *Ma!* və s.) da tarixi-lingvistik araşdırma yolu ilə etimologiyası çözülmüşdür. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, nida morfemlər türk tayfa dillərinin etnokultural, etnoetik, etnopsixoloji xarakterini özündə yaşadaraq həm də müxtəlif leksik vahidlərin etimologiyasının aşkara çıxarılmasında düzgün nəticələrə gəlməyə əsas verir.

16. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq yamsılamalar morfem kimi qəbul olunaraq, üzərində lingvistik təhlil aparılmışdır. Bu məqsədlə, yamsılamalar səs, hərəkət və görünüş yamsılamaları şəklində qruplaşdırılmışdır. Burada səslərin fonosemantik səviyyəsinə dair, həmçinin derivatoloji imkanlarına aid mülahizələr irəli sürülmüşdür. Yamsılamaların nominativ mahiyyətini əsaslandıran antroponim, zoonim, toponim, hidronim və s. əhatə edən zəngin söz-morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi və etimologiyası yerinə yetirilmişdir. Məsələn, aşkar olunmuşdur ki, bəzi hidronimlərin kök morfemləri “su” anlamı bildirən qədim yamsılamalardır. Məsələn, *Bülbülə gölü*, *Qarqar çayı*, *Gilgilçay*, *Mormor bulağı* və s. Hərəkət yamsılamalarının morfem səviyyəsində diaxronik-dialektoloji tədqiqi ilə onların qədim daşlaşmış şəkilləri aşkara çıxarılmışdır: *qas-qas (gülmək)*, *apul-apul (yerimək)* və s. Həmçinin görünüş yamsılama morfemlərinin etimologiyasını çözməyə əsas verən nostratik faktlar tipoloji üsulla sübut olunmuşur. Məsələn, *qunt-qunt biləklər*, *bambam təpə* və s.

Müəllifin dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı tezis və məqalələri nəşr olunmuşdur:

1. Qayıdış növ feillərin tarixi təkamül prosesi // “Türkologiya” jurnalı. – 2012 №1. – s. 48-58.
2. Feilin əmr şəklinin tarixi-dialektoloji inkişaf mənzərəsi // Akademik V.Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə keçirilən “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu. – Bakı, 27- 28 iyun 2013. – s.107-109

3. Azərbaycan dilində feilin əmr şəklinin diaxron-sinxron inkişaf mənzərəsi (II məqalə) // Filologiya elmləri doktoru R.Əskərin 60 illik yubileyi münasibətilə keçirilən beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları. – BDU, 10 yanvar 2014. – s.296-305

4. Türk mənşəli numizmatik kök morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektləri // “Türkologiya” jurnalı.– Bakı: – 2015, № 4.– s.61-66

5. Элементы наречия азербайджанского языка в стихах Юнуса Имре // “Диалектология и геоллингвистика в současné střední Evropě”. Слезка Универзита в Ораве. Филозофско-природоведена факулта Устав бохемистику а книгомичтви. II, – 2015. – с.32-38

6. Qədim qud/kut sözünün diaxronik-dialektoloji aspektləri // B.Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları.– Bakı, 29 oktyabr 2015, – s.312-318

7. -aq (-ək), -ıq (-ik) affiksli somatizmlərdə kök morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektləri // Uluslararası Türk Dünyası Sosial Bilimler Konqresi. – 28-29 ekim 2015. – s.1079-1082

8. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında $-sa^2$ ($-sı^4$) morfemlərinin diaxronik-dialektoloji aspektləri // “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – Bakı: – 2016, № 2(98). – s. 95-97

9. Azərbaycan dilində məsdərin, feili ismin və feili adın diaxronik-dialektoloji aspektləri // Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları.– Bakı: Elm və təhsil, 14-15 noyabr 2016. – s. 97-101

10. Bir və iki hecalı numerativlərin diaxronik-dialektoloji aspektləri // “M.P.Vaqif və müasirlik” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının materialları.– Bakı: Elm və təhsil,– 2017.– s.294-297

11. Azərbaycan molokanlarının dilinin diaxronik-dialektoloji aspektləri // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş “Qafqazda millətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. – 23-24 may 2018, – s. 369-373

12. Diachronic-dialectology aspects of past simple tense morpheme // The Way of Science. International scientific journal. Global Impact Factor, Australia. – Volqoqrad, – 2018, №8 (54), – s.67-69

13. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri (Monoqrafiya) / Globe Edit is a trademark of international Book Market Service LTD, member of Omni Skriptum Publishing Grup. All rights reserved, Beau Bassin. – 2018, 148 page.

14. Azərbaycan dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində dialekt leksikasının rolu // “Müstəqillik illərində üslubların inkişafı və dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə istiqamətləri” respublika konfransının materialları. – 25-26 dekabr 2018. – s. 96-100

15. İmadəddin Nəsiminin anadili əsərlərinin diaxronik-dialektoloji tədqiqi (Monoqrafiya)./ Bakı, Elm, 2019, 228 səh.

16. Diachronic-Dialectological Study of Folk Medicine Lexicon In The Azerbaijani Language // Centrum. International Scientific journal 12/ – Macedonia, – 2019. – s.113-133.

17. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri (monoqrafiya) /– Bakı: Savad, – 2020.– 296 s.

18. “Tonyukuk” anıtı və Azərbaycan dilinin kelime hazinesi // IX. Uluslararası Türk dil Kurultayı. Bilge Tonyukuk Anısına. I cilt, eylül 2022, – s.768-780

19. Zərf morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi // Fərqana Dövlət Universiteti. Filologiya Fakulteti. Filologiya təlimi Masalları: Muamno va uninc. innovatsion yechimlari. mavzusidağı xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materialları toplanı.– Fərqana, – 2022, 11May. – s.226-230

20. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin dialekt leksikası (monoqrafiya) /– Bakı: Elm və təhsil,– 2022. – 312 s.

21. M.Kaşğari “Divanı”nda tibbi leksikanın leksik-semantik xüsusiyyətləri // “Kaşqarlı Mahmut” Beynəlxalq elm, təhsil, mədəniyyət konfrans materialları. “Divani-luğət-it-türk- 950”, – 27 mart 2022. – s. 80-81

22. Azərbaycan dilində nida morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi // Uluslararası türk lehçe araşdırmaları dergisi (Türklad), 6, cilt, 2 sayı, – Türkiyə, – 2022. – s.357-367

23. Azərbaycan dilində qoşma morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektləri // H.Əliyevin dil siyasəti və ana dilinin müasir problemləri mövzusunda elmi konfransının materialları. – Bakı, – 2023. – s.251-255

24. Diachronic-Dialectological Research and Study of Habitual Morphemes in Linguistics (Based on the Azerbaijani Language Teaching Materials) <https://doi.org/10.47750/jett.2023>. Journal for Educators Teachers and Trainkers Vol. 14(4). 128-137

25. Diachronic-dialectological investigation and study of conjunction morphemes in linguistics // Journal of interdisciplinary research, Volume 13, Issue:2, Page 135-140, Special Issue SI

26. Yamsılamaların diaxronik-dialektoloji aspektləri (M.Kaşğarının “Divanü Lüğat-it Türk” əsəri əsasında)// “Türkologiya” jurnalı, N 1,– 2024. s. 62-70, Bakı

27. Pirətavan ekzioniminin etnolinqvistik əsasları// Terminologiya məsələləri. -Bakı: -Elm, 2025, səh. -42-46.

Dissertasiyanın müdafiəsi 04 Mart 2025-ci il tarixində saat 11:00 da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 31 Yanvar 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 17.01.2025
Kağız formatı: 60x84 ¹/₁₆
Həcm: 89 077 işarə
Tiraj: 100